

«ТҰРАН-АСТАНА» УНИВЕРСИТЕТІ

Рахимбаева Г.К., Исакова Ж.М.

ТҰРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІ

(оқу құралы)

Нұр-Сұлтан, 2019

ӘОЖ 821.0(073.8)

КБЖ 83.3 я73

Пікір жазғандар:

Әлімхан А.Ә. – С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к.

Дүсіпбаева Қ.С.– Қазақ гуманитарлық заң университетінің доценті, ф.ғ.к.

Нұрланова Ә.Н. – Қазақстан-Америка Еркін университетінің доценті, ф.ғ.к.

Маретбаева М.Ә.- «Тұран-Астана» университетінің доценті, ф.ғ.к.

Рахимбаева Г.К., Искакова Ж.М.

P 24 Түркі халықтарының әдебиеті: оқу құралы/Рахимбаева Г.К., Искакова Ж.М. Нұр-Сұлтан:«Тұран-Астана» университеті, 2019.- 116 б.

ISBN 978-601-7871-79-6

Оқу құралында түркі халықтарының әдебиеті бойынша дәрістер жинақталған. Сонымен қатар семинар сабақтарының тақырыптары мен жоспарлары, студенттердің өздік жұмысына арналған тапсырмалар, өзін-өзі бақылау сұрақтары мен тест сұрақтары берілген.

Оқу құралы жоғары оқу орындарының «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Тарих» мамандықтарының студенттеріне арналған.

ӘОЖ 821.0(073.8)

КБЖ 83.3 я73

Баспаға «Тұран-Астана» университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған

(27.06.2019 ж. №11 хаттама)

ISBN 978-601-7871-79-6

© Рахимбаева Г.К., Искакова Ж.М., 2019

© «Тұран-Астана» университеті, 2019

М.

Қырғыз әдебиеті	4
Өзбек әдебиеті	12
Татар әдебиеті	25
Түркімен әдебиеті	34
Түрік әдебиеті	42
Ұйғыр әдебиеті	50
Әзірбайжан әдебиеті	55
Башқұрт әдебиеті	65
Семинар сабақтары	79
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	87
Тест сұрақтары	89

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Түркі тектес өзге халықтар сияқты қырғыз халқы ауыз әдебиетінің де әр алуан жанрдағы үлгілері көп. Қырғыз халық фольклорында аңыз, ертегі, мақал-мәтел, тұрмыс-салт жырлары, күлдіргі әңгімелер, мысалдар кең орын алады.

Қырғыз ауыз әдебиетінде, әсіресе, батырлық дастандар халық арасында көп тараған. Мәселен, «Құрманбек», «Ер Төстік», «Жаңыл-Мырза» атты батырлық дастандар көпшілікке ертеден мәлім. Сондай-ақ «Олжабай мен Кішімжан», «Кедей», «Қожаш» деп аталатын лиро-эпикалық дастандар бар.

Қырғыз әдебиеті ХІХ ғасырдың орта кезінен бастап белгілі бір дәрежеде дамыды. Дәл осы кезеңде өмір сүрген Қалығұл ақын мен Арыстанбек ақынның «Тар заман», «Ақыр заман» атты ұзақ толғаулары сақталған. Мұнда жергілікті манаптар мен орыс әкімдерінің қыспағына түскен қарапайым халықтың ауыр өмірі тарихи шындық тұрғысынан бейнеленген.

Сондай-ақ Молда Қылыш Шамарқановтың (1866-1917) «Қыз бен жігіт», «Керметау», «Жынды су», «Алдамшы», «Қара Қошқар», «Бүркіт тойы», т.б. өлең-жырлары да халық арасына кең тарағаны мәлім.

Әрине, қырғыз фольклорының шырқау биігі – «Манас» эпосы. Бұл жыр дүниежүзілік әдебиет пен мәдениеттің алтын қорына қырғыз халқының қосқан елеулі үлесі деуге болады.

«Манас» эпосын ауыз әдебиеті шеберлерінің бір емес, көптеген ұрпағы жасағанын ескерген жөн. Мұнда батыр Манас басқарған жеңімпаз, ақылды, ер жүрек қырғыз батырларының сыртқы жауға қарсы жорықтары баяндалады.

«Манас» эпосы негізінен үш үлкен бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде халық қаһарманы Манас, екінші бөлімде Манастың баласы Семетай, ал үшінші бөлімде Манастың немересі Рейтекенің өмірі, басынан кешкен қызықты оқиғалары, адамгершілік қасиеттері, ерлік істері суреттеледі.

«Манас» эпосының сюжеті аса күрделі, шым-шытырман оқиғаларға бай болып келеді. Бұл эпос көптеген дастандарды қамтиды. Оларда достық, отансүйгіштік, ерлік, ел қорғау идеялары көтерілген. Манастың қалмақ ханы жіберген Албасты Қожарт алып, Кучку, Жолай сияқты палуандарды жеңіп шығуы, түрлі өлкелерден ізгі ниетпен келген Ажыбай, Шумақ, Сырғақ, Серек және Алмамбет сияқты батырлармен достасып, халықты ауған және қалмақ хандарының зұлымдығынан азат етуі зор шеберлікпен баяндалады.

Қазақтың белгілі ғалымы Шоқан Уалиханов ХІХ ғасырдың екінші жартысында «Манас» жырының жекеленген үзінділерін («Көкетай ханның

өлімі және оған берілген ас») жазып алып, оны орыс тіліне аудару арқылы қырғыз елінің ғажайып әдеби мұрасын басқа елдерге, Еуропа ғалымдарына тұңғыш рет таныстырды.

«Манас» жырының Шоқан Уалиханов жазып алған нұсқасы соңғы кезге дейін ғылымға белгісіз болып келген еді. Академик Ә.Марғұлан ұзақ жылдар бойы сарыла іздеп, архив қазыналарынан «Манас» жырының Шоқан жазып алған нұсқасын тапты әрі ол туралы ғылыми еңбек жазды.

«Манас» эпосы көптеген тілдерге тәржімаланған. Ол қазақ тіліне де аударылып, төрт кітап болып жарық көрді.

Қырғыз халқының әдебиет тарихында халық ақыны Тоқтағұл Сатылғановтың алатын орны ерекше зор деуге болады. Тоқтағұл өзі өмір сүрген дәуірдегі (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезі) қырғыз елінің қоғамдық, әлеуметтік, саяси өміріндегі көптеген мәселелерді өз жырларына өзек етті.

Төбесінен төнген ажалдан да тайсалмай, қашанда әділдікке жүгінетін Тоқтағұл ақынды кезінде қырғыз манаптары ит жеккенге – Сібірге айдатып жібереді. Әйтсе де, қараңғы қапас, қолындағы кісен, аяқтағы шынжыр қырғыз халқының өжет ақынын жасыта алмады.

Ерлік пен өрлікті, қайсарлық пен өжеттікті өз толғауларына өзек еткен қырғыз ақыны Тоқтағұл жырлары қазақтың жалынды ақыны Махамбет өлеңдерімен үндес, сарындас болып келеді. Махамбет ежелгі жауы Баймағамбет сұлтанға:

...Керегесін қиратып,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын кескілеп,
Тоқым етсем деп едім, -

десе, Тоқтағұл:

Төрені төрем демеспін,
Төбемнен басып ұрса да,
Арқан салып мойныма,
Қара дарын құрса да,
Қайран тілім жаңылмайды,
Патшаң қарап тұрса да.
Қайыспаймын шындыққа
Қаптатып дария бұрса да.
Бегінді бегім демеспін,
Бешенемде тұрса да.
Бас имеймін өлгенше,
Бетімді тіліп ұрса да, - дейді.

Тоқтағұл ақын қырғыз бен қазақ халықтарының сан ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан достығын нақтылы түрде, тарихи деректерге сүйене отырып, мейлінше шеберлікпен жырлайды:

Ел едік біз ежелден
Қазақ, қырғыз бір туған.
Туысқан елді қасқырлар
Бір-біріне қас қылған...

Тоқтағұл – қырғыз халық ауыз әдебиетінен сусындап өскен ақын. Ақын поэзиясының бір ерекшелігі – мұнда еспе қайталау, әсіресе, дыбыс қайталауы (ассонанс, диссенанс, аллитерация, т.б.) жиі ұшырайды. Ал, мұның өзі Тоқтағұл өлеңдерін құлаққа жағымды, көңілге қонымды етеді.

Тұйғын едім қағынған,
Тұлпар едім шабынған.
Кетіп барам айдалып,
Аяққа кісен салынған.
...Азабын тартып тұтқындық,
Аша алмадым көңілді.
Ақ таңдай едім сайраған,
Адам білмейді жөнімді.

Тоқтағұл ақын қырғыз елінің сан ғасырлық шежіре-тарихын, ерлік, елдік салтын, арманы мен мұңын, т.б. зор шеберлікпен жырлады.

Қырғыз халық ауыз әдебиетінің шырқау биігі – «Манас» эпосы. Мұнда Манас басқарған ер жүрек қырғыз батырларының сыртқы жауға қарсы жорықтары баяндалады.

Қырғыз жазба әдебиетінің ең белді өкілі – Ш.Айтматов. Ш.Айтматовтың шығармашылық лабораториясының шыны мен сыры оның өмірінің шындықтарынан, көргендері мен көңіліне түйгендерінен бастау алады. Сондықтан да жазушының шығармашылық лабораториясында, шығармаларының жазылу процесінде оның өз өмірбаянының шындықтары маңызды қызмет атқарады. Сондықтан суреткердің өмір жолы мен шығармашылығын тығыз бірлікте қарастырудың мәні жоғары. Автор бала кезінде өмірді жарқын, ырысты жағынан көрген болса, соғыс кезінде оның қатал шындықтарын таниды. Халықтың азап пен тозаққа белшесінен малынып тұрса да, жаманшылық алдында жасымай, небір қиындықтарды қыңқ демей көтеріп, хас батырша қайрат қылған қаһармандығын көріп, біледі. Осының бәрі кейінірек жазушының «Бетпе-бет», «Құс жолы», «Жәмила», «Шынарым менің, шырайлым менің» шығармаларында көрініс тапты. Оның көпшілік шығармаларында ауыл өмірі, соғыс кезіндегі және соғыстан кейінгі кезең шындықтары, қарапайым еңбек, шаруашылық адамдарының өмірі суреттелген. Ш.Айтматов ауылда өсіп, соғыстың ауыр жылдарында және

одан кейінгі қиын кезеңде еңбек етті, азамат ретінде қалыптасты. Сондықтан ол шығармаларында өз өмірінің шындықтарына сүйенеді. Ш.Айтматов – өмірден өткергені мен сезініп-түйгендерінің жазушысы. Оның шығармашылық таңдауы – өз көкірегінде көптен сақталып, қордаланып жиналған әсерлердің негізінде жазу. Тақырып, идея, образ – бәрі де осы негізден бастау алады. Бұл жазушының шығармашылық лабораториясында біртұтас жүйе ретінде қалыптасқан. Уақыт өткен сайын қаламгер шығармашылық еңбек үстінде естелікке, өмірбаяндық шындықтарға үңіліп отырады.

«Қош, Гүлсарыдағы» Танабай бейнесінің түп негізі – Кеңес (Ибраим) деп айтуымызға болады. Танабайдың Кеңес өкіметін орнату жолында қиыншылықты бірге тартқан, тәркілеу кезінде орта шаруалы жағдайда болған ағасы Құлбекті де айдатып жіберуі, қызуқандылығы, кеңес өкіметі үшін көзсіз берілгендігі, досы Шораны да «иің жұмсақ» деп жазғыруы, бірбеткейлігі, туралығы, өкімет тәртібін сақтауда, халық игілігін қорғауда кейде шектен шығып кетуі жазушының естелігінде ерекше сипатталатын Кеңесті (Ибраим) елестетеді, еске түсіреді. Кеңестің (Ибраимның) жазушы шығармашылығына әсері болғаны даусыз. Әрине, Танабай – типтік тұлға. Оның бойында Кеңестің де, басқалардың да бойында болған белгілер кездеседі. Бірақ оның басты сұлбасы, негізі Кеңес тұлғасымен тектес.

Ал «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесінде «Владимир Сангиге» деп арнайы көрсетілген. Бұл арнау жазушының өзінің қаламдас досына деген сүйіспеншілігін, құрметін ғана емес, шығарманың ой-өзегінің қайнар көзін де ашып білуге мүмкіндік береді. Шығарманың тууына негіз болатын өзгенің жанама ықпалы болсын, қандай өмірлік материал болсын - олар шығарма жүйесінде тек жазушының көркемдік ойлау процесінде саралап, жинақтай білуі негізінде ғана өзіндік құндылыққа ие болады. Ш.Айтматов өз шығармасында мұны ғажап жүзеге асырған.

«Жәмила» повесінің алғашқы аты «Әуен» болған. Шығармаға негіз болған оқиға туралы жазушының баяндауы өте қызықты. Жазушының өз естелігі мен көркем шығармаларындағы оқиғаларды салыстырап қарасақ, осы повестегі жалпы сюжет қана емес, жекелеген оқиғалар да жазушының өмірден көрген, әсерін өз басынан өткерген шындық құбылыстар тобынан алынғанын көреміз. Бұл повесінде суреткер соғыс жылдарындағы қиыншылықты көрсеткісі келгені мәлім. Бидайды қаптап, траппен көтеретін қабылдау пунктіндегі жұмыстар, арбамен дән тасыған жолдар – бәрі-бәрі де жазушының жас шағында көзімен көрген, басынан өткерген жағдайлары.

Суреткер барлық шығармаларының оқиғалық өзегін өз өмірінің шындықтарынан ала бермейтіні белгілі. Ш.Айтматовтың осындай өзгешелеу жолмен туған повесі – «Шынарым менің, шырайлым менің». Шығарманы талдау негізінде бұл туынды қаламгердің өмір құбылыстарының айрықша бір түрімен бетпе-бет ұшырасуынан алған

әсерінен туғандығын тұжырымдаймыз. Повесте қиын асулардың азабы, шофердің, жол шеберлерінің ауыр еңбегі бірлікте бейнеленген.

«Ақ кеме» повесінің ой-өзегінің қалай пайда болғаны туралы дәл деректі жазушының баяндауларынан таба аламыз. Повестен көркем берілген табиғат суреттері автордың туған жерінің алуан түрлі көрінісінен алынған. Повесте баланың әркез өзінше сөйлесіп, сырласып, ойнап жүретін түрлі мүсіндегі тастары – жазушының балалық шағын өткізген жерлердің ескерткіштері. Жазушы солардың бәрін жандандырып, сезімге бөлеп суреттейді.

Ш.Айтматов шығармаларының әрқайсысының өзіне ғана тән жазылу тарихы бар. Бұл ерекшелік әр шығарманың тақырыбына, ой өзегіне сай анықталады. Сонымен қатар, автордың шығармаларының бәріне ортақ факторлар бар. Мұндай факторлар қаламгердің жеке өмірінің шындықтарына, өмірден көргендері мен білгендеріне негізделеді.

«Боранды бекет» романының ой-өзегі пайда болғанда қайта сәулеленген «Мәңгүрт» хикаясын жазушы роман жазарда түбегейлі қолға алады. «Мәңгүрт» термині дауына байланысты қаламгердің өзінің баяндауына тоқтаған дұрыс. «Боранды бекет» романындағы «Мәңгүртизм» терминінің әлемдік деңгейге көтерілу себебі оның жазушы шығармасында игерілу, көркемдік шешімге ие болу ерекшелігіне байланысты. Өйткені Ш.Айтматов версиясы – «адамзат» басындағы талайлы тағдыр, құлақкесті құлдықтың трагедиясы...».

«Қош, Гүлсары», «Боранды Бекет», «Кассандра таңбасы» шығармаларында оқырманға ерекше әсер қалдыратын, ғажайып суреттелген оқиғалар да, жазушы өмірбаянындағы ең ұмытылмас сәулелі сәттері де автордың шығармашылық қиялының сұрыптауынан өтіп, мардымсыз белгілерінен тазарады, ақырында көркем әдебиеттің дара ерекшеліктерін түзетін факторларға айналады. Суреткер өз туындыларында кейіпкердің ішкі сезімін, ой жарылысын, аффектісін тереңнен ашып, шынайы суреттейді.

Шығармашылық қиялдың нақтылы өмір фактілеріне сәйкес келе бермейтін, бірақ ақыл мен интуицияның көрсетуімен ашатын өз шындығы болады. «Кассандра таңбасы» романында ғалым Филофей шарананың қарсылық белгісін ғарыштан зондаж сәулелер жіберу арқылы анықтап, оған «Кассандра таңбасы» деп ат береді. Бұл XX ғасырдың ойға келсе де, ақылға сыймастай оқиғасы еді. Ш.Айтматовтың романын да, өзін де әлем жұртшылығы әртүрлі қабылдады. Бірақ Ш.Айтматовтың романында көтерілген мәселелер, суреттелген оқиғалар сыры әр қырынан, әр түрлі деңгейде ашыла түсуде. Жасанды жолмен дүниеге бала әкелу, терроризм, расизм, спид, т.б. ұғымдары бүгінгі күні ғаламның үлкен проблемасына айналып отыр. Елбасымыз Н.Назарбаевтың еңбегінде санамаланып көрсетілген осы мәселелер Ш.Айтматовтың «Кассандра таңбасы» романында ерекше көркемдік таныммен таразыланған. Шығармашылық еңбек заңдылықтары тұрғысынан алғанда, бұл Ш.Айтматовтың

суреткерлік көрегендігін, алысты бұрын болжап-бағамдай алатын шығармашылық кемеңгерлігін танытады.

«Кассандра таңбасы» романында ғалым кейіпкер өзінің тағдыры жасанды жолмен әкелген адамдарының тағдырымен ұқсас екендігін біледі. Яғни жазушы бұл романында да "тексіздіктің қандай апат әкелетінін" бұрынғыдан кең суреттеп, мәнін тереңдетіп, адамзатқа ескерту айтып отыр. Осындай маңызды ойды көтеріп, шығарманың сюжетін құруда үлкен қызмет етіп тұрған «жасанды жолмен адам әкелу» оқиғасы – бүгінгі заман шындығымен бетпе-бет келгенде туған суреткерлік қиял нәтижесі. Сөйте тұра мұның негізінде өмірдің шындық құбылыстары жатқаны да анық. Ал өмір шындығының игерілуіндегі автордың идеясынан туындайтын басты көркемдік шешім – табиғат заңына қиянат жасамау. Шындықты игерудегі жазушылық тұрғы табитаттың тепе-теңдігіне, үйлесіміне жасанды жолмен ықпал етуге болмайтыны туралы, табиғаттың заңдылықтарын сақтау мен қорғау туралы ақиқаттан бастау алады.

Жазушы «Кассандра таңбасы» романында бүгінгі күннің ғылыми-техникалық, технологиялық жетістіктерін жинақтап шебер пайдалана білген. Ш.Айтматов шығармаларының көркемдік идеялық жүйесінде халық творчествосы үлгілерімен қатар этнография, археология, тарих салаларындағы материалдардың атқаратын рөлі жоғары. Жалпы, жазушының өмір шындығынан өнер туындысын жасау жолындағы ізденістері мен жетістіктері оның өмір құбылыстарын жинақтаудағы суреткерлік нысанасы мен биік мұратына негізделеді. Қаламгер еңбегіне тән шығармашылық процесс үздіксіздігімен сипатталады. Жазушы жазудан тыс тұрғанда да бұл процесс тоқтамайды. Өйткені жазушының шығармашылық еңбек процесі мен шығармашылық ойлау процесі өзара бір-бірімен тығыз бірлікте.

«Жанпида» романы оқырман көкірегінде небір андыздаған әр алуан сауалдар мен проблемаларға өзінше әрі кесімді, әрі нақты жауап береді. Ол – тарих тәжірибесінен, сыннан өткен бірден-бір оптимистік дәл жауап. Жоғарыдағы үміт-күдігі ситуацияға сәйкес ауытқып, белең алып кететін мәңгілік сауалдардың қай-қайсысы болмасын, не ықылым заманнан бері адамзат баласының ой-пиғылына, іс-әрекетіне, әлеуметтік-рухани кемелдігіне, күрескерлік пафосының дәйектілігіне әрқашан тәуелді болып келгендігін суреткер көркемдік-философиялық тұрғыдан тағы бір тамаша дәлелдеген. Бұған үш бөлімді романның көркемдік-философиялық тініндегі сюжеттік линиялар, идеялар мен көзқарастар қақтығысы, образдар құрылымындағы трагедиялық, эпикалық сарындар әрі айғақ, әрі толық куә болады.

Ш.Айтматов шығармаларында адам образдарымен егіз өрілетін көптеген жан-жануарлар (анималистикалық) бейнелері бар. Едіге мен Қаранар, Гүлсары мен Танабай, Ақбара мен Авдий бейнелері егіздеу тәсілінің аясында жазушының ең бір асыл ойларын тереңдете түсуде айрықша мәнді болып табылады. Ал шығармашылық лаборатория

тұрғысынан сөз еткенде, анималистикалық образдар жазушының ірі психолог және табиғаттың тамаша білгірі екендігін көрсетеді. Жастайынан табиғатпен егіз өмір сүрген жазушы еңбектің, тұрмыстың, өмірдің жаңа жағдайында адамның өзінің табиғи және тамаша адамдық қасиеттерінен айырылып қалмауы, жан дүниесінің жарқын, ізгілікті болып қала беруі аса маңызды екендігін суреткерлік концепция деңгейіне көтеріп суреттейді.

Ш.Айтматовтың «Жанпида» романының көркемдік-философиялық күретамырына – жалпыадамзаттық мәңгілік проблемалар нақты контексте, нақты ситуацияларда арқау болған. Оның ішінде адам өмірінің мәні мен мұраты, яғни тіршіліктің тірегі басты тұтқасы болып отырған адамдардың қоғам мен дінге деген көзқарастары, ой-пиғылдары, іс-әрекеттері немесе пендешілік, тоғышарлық, эгоистік дерттері қаны сорғалаған шыншыл қалпында кесек бітім, айрықша көркемдік-философиялық ажар танытқан. Романды оқып отырып, жоғарыдағыдай мәңгілік проблемаларды дәуір талабына сай тұрғыда қайыспас қара нардай көтере алған ірі азаматтық суреткерлік позиция мен көркемдік ерліктің әрі ашық, әрі өткір, әрі батыл сипатын, реалистік биік сапаға ие болған тың жинақтаулардың, Авдий Калистратов пен Бостон Үркіншиев тәрізді жаңа нышандағы ұнамды қаһармандардың тұлғасы мен іс-әрекеттерінің куәсі боламыз.

Жазушының үлкен эпостағы шеберлігі эпикалық кең құлашы мен лирикалық сыршылдығының терең ұштасып, келісті тұтасуында. Халық әдебиетіне тән эпикалық ойлау мен лирикалық толғану қаламгердің көркем шығарма жасау жолындағы шығармашылық еңбегінің барлық сатыларына тән.

«Жан пида» – кең ауқымды проблематикасымен де, қамтитын мерзім- мекенімен де, әртүрлі әуен шерттетін шытырман оқиғалармен де біздің әдебиетімізде әзірше теңдесі жоқ шығарма. Біздіңше, ол жанр жаратылыс жағынан роман-толғау, роман-өсиет. Алда күтіп тұрған қиямет-қайым қауіп-кәтерді ескертіп, адамзат пен жер, адам мен табиғатты сақтап қалу жолындағы асқаралы мақсат-мүдделерді межелетеді. Рас, қай заманда да зорлық-зомбылық пен кәтігездік, қиянат пен зауал, зұлымдық пен озбырлық ешкімердей өң-түсін өзгертіп, тамыр жайып келген. Обал мен сауап, рақым мен имангершілік ескеріле бермеген. Романдағы қанішер мен құрбан, азамат пен пенде арасындағы қақтығыс, ой мен сөз таласы ауыл ішінде күнде болып тұратын абың-күбің әңгіме емес. Ол – өмір мен өлім, ұлы ұғым, өлмес рух үшін жүріп жататын мәңгі майдан, қиян-кескі күрес! Түптеп келгенде, ұшан-теңіз қазақ даласының бір пұшпағы Мойынқұм жынысында өткен сұмдық жантүршігерлік трагедия ғаламдық деңгейге көтеріліп жатқан жоқ па? Өйткені қасірет құрығы екі аяқты түгіл ұшқан құс, жүгірген аңды құтқармай, темір құрсауына алады. Жұмыр басты өзекті жандармен бірге «кіші бауырларымыз» Гүлсары, Қаранар, Сарала, Ақ мая. Тасшайнар мен Ақ Құртқалар да зардап шегеді. Әртүрлі себеп-салдармен сүттей ұйып отырған ел-жұрттың береке-тынышы кетіп, қара орман тұрмыс-тіршілігіне күбірткідей тиген әкімшілдік-әміршілдік

басқару көп жылдар бойы еңбегін емген шаруаның қолын байлап кезді. Соның кесірінен жердің нағыз қожалары оған жанашырлық құқынан айырылып, өз-өзін азық-түлікпен қамтамасыз етуден қалды. Маңдайына тиіп, күйгендіктен қазақ «малым – жанымның, жаным – арымның садағасы» деген болса керек.

Сөз жоқ, Ш.Айтматов – қайталанбайтын, ғажап құбылыс. Ол классиктеріміздің бірі, дұрысы бірегейі. Алмағайып дәуірде қырғыз жазушысының ұлттардың рухани өрлеуіне (театр, кино) зор ықпал етін отырғаны мақтаныш. «Жәмиладан» бастап «Жан пида» дейін ең алғашқылардың қатарында қазақ тіліне жақсы тәржімаланғаны (аудармашылар Қ.Нұрмаханов, Қ.Мұхаметжанов, Ш.Мұртаза, С.Бердіқұлов, т.б.) халықтың рухани игілігіне, жан серігіне айналып келе жатқаны қандай ғанибет.

ӨЗБЕК ӘДЕБИЕТІ

Өзбек әдебиетінің ежелгі дәуірлерден басталатын ұзақ та қызықты тарихы бар. Әсіресе, халық ауыз әдебиеті мейлінше бай әрі түрлі жанрлы болып келеді.

Ауыз әдебиетінде өзбек халқының тұрмыс-салтына байланысты жырлар – наурыз өлеңдері, бесік жыры, үйлену салтына, көктемде егін салу, күзде егін жинау мерекелеріне байланысты айтылатын өлеңдер, сондай-ақ мақал-мәтелдер, ертегілер, лиро-эпостық және батырлар жыры кең орын алған.

Орта Азия мен Қазақстанды мекен еткен басқа да түркі тектес халықтар әдебиетінде де кездесетін батырлық эпостардың ерлік бейнелері өзбек фольклорында жеке-жеке дастан түрінде жырланған. Олар: біздің эрамызға дейінгі VI ғасырда Орта Азия халықтарының шетел басқыншыларына қарсы күресін басқарған, әйелдер арасынан шыққан қолбасшы Томарис туралы «Томарис» дастаны, Дари I (521-485 ж.) патшаның әскерін барса келмес шөлде адастырып жіберіп, өз елін басқыншылардан қорғап қалған қойшы жігіт Шырақтың ғажайып ерлігін жырлаған «Шырақ» эпосы, ерлік пен махаббат тақырыбына арналған «Зарина» және «Стрпангия» дастаны, т.б.

Өзбек әдебиеттану ғылымы халық дастандарын: ерлік дастандары («Алпамыс»), соғыс дастандары («Шәмшид-наме», «Жүсіп пен Ахмет», «Әлібек пен Бәлібек», т.б.), тарихи дастандар («Тулум-бий», «Шайбани хан», «Маматкарим палуан», «Жизақ көтерілісі», т.б.), романтикалық дастандар («Рустамхан», «Күнтуғмиш», «Арзыгүл», «Ералы мен Шералы», т.б.), кітаби дастандар («Уарақа мен Гүлшах», «Уамиқ пен Узро», «Тахир мен Зухра», «Малика Дилорам» т.б.) деп жіктеп қарастырады.

Өзбек халқының жазба әдебиеті XV ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген Гауаи, Атаи Саккаки, Дурбек, Хайдар Хорезми, Иусуф Амири, Ахмади ғазалдарынан бастау алады.

Өз дәуірінің атақты шайырлары Ахмадидің «Музыка аспаптарының айтысы», Амиридің «Бәңги мен Шарап айтысы», Лутфидің «Гүл мен Наурыз» дастаны өзбек әдебиетінің қалыптасуына да ерекше зор рөл атқарғанын кезінде Әлішер Науаи атап көрсеткен болатын.

Өзбек көркем сөз өнерінің әлемдік әдебиет аренасынан тиісті орнын алуға Лутфидің ұстаздан озған шәкірті Әлішер Науаи мол үлес қосқаны мәлім.

Міне, осы ұлы Науаи бастаған игі дәстүрді XVI ғасырда жалғастырушы Захир ад-уин Мұхаммед Бабыр болды.

Өзбек әдебиетінің алтын қорына XVII-XIX ғасырларда өмір сүрген Хорезми (1778-1829), Агаки (1809-1874), Надира (1791-1842), Увайси (1780-1850), Мұқими (1850-1903), Фуркат (1853-1909), Дилшад (1800-1905), т.б. ақындар қыруар үлес қосты.

Солардың ішінде, әсіресе, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, өз ғазалдарын ағартушылық бағытта жазған Мұқими (Мұхаммад Алиходжа), Фуркат (Зәкіржан Халмухамедов) сияқты ақындар өзбек әдебиетіне жаңа леп ала келген еді.

Қазақтың ұлы ақыны Абай медреседе оқып жүрген кезде жазған тырнақалды өлеңдерінің бірінде Шығыстың әйгілі ақындарымен қатар өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаи есімін де ардақтап ауызға алады. Жас ақынның озық ойлы санаткер шайырларды ұстаз тұтқаны көрінеді. Оған ой-пікірі, мұрат-мүддесі ғана емес, тілі де жақын Әлішер Науаи айрықша әсер еткен: «Жас шағында Фирдоуси, Сағди, Хожа Хафиз тәрізді ұлы классиктердің ескі өзбек тіліне аударылып, Абайға сол аударма арқылы таныс болуы көңілге қонымдырақ көрінеді» .

Орта ғасырларда Шығыстың ірі шайырлары түркі тілін қораш санап, шығармаларын араб, парсы тілдерінде жазған. Науаи оған қарсы шығып, ана тілінің абыройы үшін күресті. Тұңғыш рет өз ұлтының тілінде шығарма жазды. Қазақ тілінің тазалығын сақтауға күш салған Абайға бұл қатты ұнады. Алғашқы өлеңдерінде («Иузи – рәушан, көзі – гәуһар...», «Фзули, Шәмси, Сәйхали...», «Әлифби») араб, парсы сөздерін жиірек араластырған ақын кейін одан біржола қол үзді. Науаи ғазалдарына еліктеп ғашықтық өлеңдер жазды. Науаи: «Таңғажайып перизатым, Нұр жүзінде қап-қара мең. Ақ қағазға жазған хатқа Қоя қойған ноқатпен тең» десе, Абай: «Мәт - қасың, тәштит - кірпік, секін - көзің» немесе «Кішкене қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды» дейді. Өлең тармағының буын саны көп, аз болып келетін «аруз» өлшемін қолдануда Науаи әсері байқалады («Сен мені не етесің?..»). Абайдың философиялық өсиет-ғазалдарынан да, надандықты, озбырлықты шенеген сын-сықақ өлеңдерінен де Науаи сарынын аңғаруға болады. Оның «Хайратул - аброр» дастанындағы дінге сенумен қатар адамның құдіреттілігі, өз бақыты үшін күресі, қара басы емес, халықтың қамын ойлау парызы, оқу-білім, еңбек, махаббат жайындағы ұғымдары Абай шығармаларының идеясымен сабақтас. Низами, Науаи дастандары арқылы қазақ арасына аңыз боп тараған Ескендір Зұлқарнайын бейнесі қызықтырған ақын осы сюжетке белгілі поэмасын жазды. Баласы Ақылбайға Науаидың «Сабғай сайера» («Хамсаның» төртінші дастаны «Жеті көзбе») желісімен «Жаррақ» хикаясын жаздырды. Абай қадір тұтқан ұлы ойшылдардың бірі өзбек классикалық әдебиетінің ірі өкілі Захириддин Мұхаммед Бабыр. Ол «Бабырнаманы» оқып, жоғары бағалаған («Біреп сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы»). Осы қарасөзінде «біз әуелден өзбек жұртымен аталас

едік» деп, «Сарт – садағам, өзбек – өз ағам» деген аталы сөздің мән-мағынасын екі халықтың тарихи тұтастығымен түсіндіреді.

Абай өлеңдері өзбек тіліне 1920 жылдан аударыла бастады. «Инқилаб» («Революция») журналында (1922, N2 3) «Адамның кейбір кездері» ғазалы жарық көрді. «Таңдамалы» өлеңдер жинағы үш рет (1925, 1961, 1970) жарияланды. Қарасөздері 1975 жылы жеке кітап болып басылды. Абай шығармаларын аударуға Ғафур Ғулям, Міртемір, Ұйғун, Турап Төле, Нәсір Фазыл т. б. көрнекті өзбек қаламгерлері атсалысты. Міртөмір «Абай ата» деген арнау өлеңінде қазақтың ұлы перзентіне деген өзбек халқының ілтипатын паш етті. Ақынның туғанына 100, 125 жыл толуы Ташкентте салтанатпен атап өтілді. Республикалық баспасөзде мерекелік мақалалар, зерттеу-очерктер жарияланды. Абайды өзбек халқына танытуда М. Әуезов шығармаларының да мәні зор болды. «Абай жолы» кітабы 1950-60 ж. өзбек тілінде басылып шықты (аударған Зұмрад), «Абай» трагедиясы (аударған Иззат Сұлтан) сахнада қойылды. Абай атында Ташкентте көше, республика аудандарында мектептер бар.

Әлішер Науаи (1441-1501)

Әлішер Науаи – өзбек халқының ұлы ақыны, данышпан ойшылы. Науаи есімі әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында Гомер мен Данте, Рудаки мен Фирдауси, Низами мен Шота Руставели, Сағди мен Жәми, Шекспир мен Бальзак, Пушкин мен Толстой сияқты ұлы сөз зергерлерінің есімдерімен қатар тұрады.

Науаи есімі – ұлы гуманист, кемеңгер мемлекет қайраткері, өзбек әдеби тілінің негізін қалаушы сөз зергері, өзбек классик әдебиетін бұрын-сонды болмаған биік дәрежеге көтерген ақын ретінде әлемге мәшһүр.

Науаи он-он екі жасында-ақ ғажайып лирикалық жырлар жаза бастайды. Ол кезде Шығыс шайырларының барлығы дерлік өз жырларын парсы тілінде жазатын болған. Орта Азиялық түркі тілі, яғни, ескі өзбек тілі (оны шағатай тілі деп те атайды) поэзиялық шығармалар жазуға жарамсыз тіл деп саналып келген еді.

Әлішер Науаи түркі тілі жөніндегі осы ұшқары пікірді тұңғыш рет теріске шығарды. Ол түркі халықтарынан шыққан ақындар ішінде бірінші болып түркі тілінде ғажайып өлеңдер жазды. Науаи ешқашан «өзбек» деген сөзді қолданбайды, ол өзі ғазалдарымды «түрікше жаздым» дейді.

Науаи өз дәуірінің әдеби дәстүрі бойынша бірқатар өлеңдерін парсы тілінде де жазған. Сол себепті оның «Зуллisonайн» (екі тілдің иесі) деген

есімі мәшһүр болған. Ақын өзінің түркі тілінде жазған өлеңдеріне «Науаи», ал парсы тілінде жазған жырларына «Фани» деп қол қоятын болған.

Науаи түркі тілі әдеби тіл бола алатынын іс жүзінде дәлелдеу үшін, ескі өзбек тілінде көлемді еңбектер жазған. Ол өте қысқа мерзімде, небәрі екі жыл ішінде (1483-1485 ж.) «Хамса» («Бес кітап») тобына жататын «Хайратул-аброр» («Жақсылардың таңдануы»), «Фархад пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Сабай сайяр» («Жеті әлем»), «Садди Искандарий» («Ескендір қорғаны») дастандарын жазды.

Низами, Дехлеви, Жәми сияқты шығыстың ұлы шайырлары өз «Хамса» кітаптарын араб яки парсы тілінде жазған еді. Ал, Науаидың әлемді таңдандырған жаңалығы – ол өз «Хамсасын» түркі-шағатай тілінде жазды. Сөйтіп, Науаи тарихта тұңғыш рет түркі тілінде көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары шығармалар жазуға болатынын дәлелдеп шықты.

1488-1501 жылдар аралығы Науаи үшін аса жемісті еңбек жылдары болды. Бұл кезеңде ақын өзінің әдеби, саяси-қоғамдық, философиялық, лингвистикалық мәні зор еңбектерін оқырманға ұсынды. Олар: «Ажәм патшаларының тарихы» (1488 ж.) «Саид Хасан Ардашердің өмірі» (1489 ж.), «Мажолисүн-Насроис» («Тамашалардың жинағы», 1491 ж.). Осы соңғы еңбегінде Науаи өзінен бұрын өмір сүрген және өз замандастары болған 450 ақынның өмірі мен шығармашылығы жайында көптеген деректер береді әрі олардың өлеңдерінен үзінділер келтіріп отырады.

Сондай-ақ Науаи өлең құрылысы, аруз уәзіні туралы «Мезонул-авзон» («Өлең өлшемі», 1492 ж.) деп аталатын әдеби-теориялық мәні зор еңбегін жазды.

Бұдан кейін ақын дидактикалық-философиялық бағыттағы «Құстар тілі», «Көңілдердің сүйгені», лингвистикалық («Екі тілдің таласы»), діни ұғымдар мен әдет-ғұрып туралы («Пайғамбарлар мен әкімдердің тарихы», «Мұсылмандардың нұры», «Гауһарлар шоғыры») сияқты ғажайып туындыларын өмірге әкелді. Бұлардың ішінде, әсіресе, «Екі тілдің таласы» атты еңбегі Науаидың түркі тілі саласы бойынша ғалым ретінде ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеуінің жемісі еді.

Әлішер Науаиды лирик ақын ретінде есімін әлемге мәшһүр еткен кітабы – «Хазоинул маони» («Ойлар қазынасы») атты өлеңдер жинағы. Бұл жинаққа енген өлеңдерін ақын шартты түрде төртке бөліп берген. Сол себепті бұл еңбегі «Чар диуан» («Төрт кітап») деп те атала береді. Бірінші бөлімі – «Балалық базары», екіншісі – «Жастық жарасымы», үшіншісі – «Орта жастың қызығы», төртіншісі – «Қарияның пайдалы кеңестері» деп аталады.

Әлішер Науаидың ең үздік шығармалары бес дастаннан тұратын «Хамсасы» («Бестік», яғни «Бес кітап») екені мәлім. Ешқашан өз мәнін жоймайтын, қайта ғасырлар өткен сайын, құлпыра түсетін бұл еңбегі туралы ақынның:

Бес кітап – бес қазына асыл маржан,

Көшеді ғасырларға ғасырлардан, -

деп, мақтанышпен айтуға толық хақы бар еді. Міне, Науаи өзінің осы «Хамса» тізбегінің соңын «Ескендір қорғаны» дастанын жазу арқылы түйіндейді.

Бұл дастанның басты қаһарманы Ескендір патшаның прототипі – Александр Македонский (Шығыс елдерінде оны Ескендір Зұлқарнайын деп атаған) екені мәлім. Ол – біздің заманымыздан бұрынғы 356-323 жылдар арасында өмір сүрген ұлы қолбасшы, атақты патша, Македония елінің патшасы II Филипптің баласы. Александр әкесінің тағына отырған соң-ақ, көршілес отырған елдерді жаулап алады. Сосын, 334 жылы, сол кездегі ең күшті мемлекет Персияға қарсы соғыс ашып, Дарий патшаны жеңеді. Ол Египет пен Вавилонды өзіне қаратады. Аз уақыт ішінде Қытай мен Африканы да бағындырады. Александр Македонскийдің жорықтары мен жеңістері сол кездің өзінде-ақ аңызға айналады.

Шығыс поэзиясында Ескендір туралы екі жүзден астам дастан жазылған екен. Солардың ішінде, Фердоуси, Низами, Жәми, Науаи дастандары ерекше оқшауланып тұрады.

Шығыс әдебиеті тарихында осылайша бір тақырыпты әрбір ұрпақтың өз ақыны қайта жырлап, тың дастандар жазатын, жарыса жырлайтын ақындық дәстүрі болған. Оны шығыс шайырлары заңды құбылыс деп тауып, бұл салтты «нәзира» (арабша:«жауап») дәстүрі деп атаған. Кейде оны «татаббу» (парсыша:«жауап») дәстүрі деп те атай береді.

Міне, осылайша бір ақын жазған сюжетке келесі буында тағы бір ақын қайта дастан жазып, өзінен бұрынғы ақындарға "жауап" беретін әдеби дәстүр болған.

Ұлы Абай да бұл дәстүрден тыс қалмай, өзінің «Ескендір» поэмасын жазғаны мәлім. Қазақ ақыны Ескендір тақырыбын өзінше, өзгеше жырлаған деуге болады. Мұнда Ескендір патшаның өзгелерді жаулап алуы, іштарлығы, мансапқорлығы, дүниеге тойымсыздық мінезі баса көрсетілген.

Әділ, ақылды, қайырымды дана патшаны аялау – көркем әдебиет пен фольклордың ежелден келе жатқан аса маңызды тақырыптарының бірі.

Әлішер Науаи өзінің «Ескендір қорғаны» дастанында өзге патшаларға үлгі боларлықтай әділ, ақылды, қайырымды патшаның жинақталған бейнесін жасайды. Ескендірді әділ ел билеуші, білгір қоғам қайраткері, дана философ етіп көрсетеді. Сол арқылы Науаи мемлекетті жан-жақты білімді, ақылды, көреген адам басқаруы керек деген пікір айтады. Ескендірдің сан қырлы, батыл тұлғасын суреттей келіп, Науаи:

Қайратты қара дауыл үйіргендей,
Гүрзісі тасты үгітті диірмендей, - дейді.

Ал, енді Ескендір патшаның қарапайым халыққа деген шексіз қамқорлығын ақын:

Ақ жолдан, әділдіктен ауытқымай,
Апатта қорған болған халыққа ұдай, - деп бейнелейді.

Науаи халық пен патша мүдделері өзара үйлескен шынайы ынтымаққа негізделген қоғамды арман етеді:

Демей ме үйірілер бақ пен даңқ,
Табысса ғашықтардай шах пен халық.

Әмір Темір әулеті тақ пен тәжге, дүние-мүлікке, билік-мансапқа таласып, елдің берекесін қашырып жатқан қилы заманда үлгі етіп тартатындай патша бейнесі қажет болды. Сол себепті ақын өнегелі қаһарманы Ескендір туралы:

Ой асыл, жүрек батыл, ақыл – саңлақ,
Алтындай әр сөзінде жатыр салмақ, - дейді.

Ескендірдің даналығына көзі жеткен елдердің басшылары оған өз еркімен бағынып, оны қуанышпен қарсы алып отырды. Ол осылайша бүкіл әлемді өзіне қаратады.

Ақырында Ескендір әскері күллі адамзатқа апат келтіріп жүрген Яджужд және Маджужд тайпаларынан жергілікті халықты қорғап қалады. Осы тажал күштен елді қорғау үшін, олардың жолына бөгет болатындай қорған салдырады. Халық оны «Ескендір қорғаны» деп атайды.

Өзбек халқының ұлы ақыны, ескі Шығыстың атақты зор ойшысы Әлішердің туғанына 500 жыл толып өтті. Әлішердің шыққан заманы бұның алдында 40-50 жыл бұрын болған Ақсақ Темір патшалығының екі жікке бөлінген кезі еді. Бір бөлігінің саяси, мәдени орталығы Ғират, екіншісінің орталығы Самарқан қаласы болатын. Өз тұсында Алтын Орда, Иран, Кіші Азия, Үндістанмен соғысқан, көп апаттар жасаған Ақсақ Темір бертін келе патшалығын Түркістан, Ауғанстан, Иран, Оңтүстік Кавказдан құрады. Талай жұрттың ескі мәдениетін ойрандап, ел-жұрттын егер қып жүрген кезінде, Ақсақ Темір бар табысын Самарқанға тасыған. Халық үстіне ауыр-ауыр салық салып, Самарқан қаласын салтанатты

сарайлармен, зор ғимараттармен безендірді. Жеңген елдердің көбінен ғимарат салатын ұсталар, оюшы суретшілер, дәрігер, білімпаздар сияқты талай жандарды сол Самарқанға жиды. Темірдің өз тілек-талабы ірі феодалдар мен үлкен саудагер тобының мақсат-мүддесін көздеген болса да, халықтар тарихының кеңірек тілегімен қабысқан білім-өнерді өз бетімен молырақ өндіре бастады.

Сөйтіп, бертін келе Самарқан қаласы көп білгір, шебер өнерпаздардың жиын орталығы болып алды. Ескі грек, рим мәдениеті, үнді, араб, парсы мәдениеттерінің неше алуан салалары Орта Азиядан кеп орын тебуге айналды. Өнер-білім тілі де жалғыз түрік елдерінің тілі боп қалған жоқ. Араб, парсы сияқты бұрын ысылған өскелең тілдер дендей бастады. Оқу-білім жалғыз дін оқуы емес, философия, тарих, көркемөнер, география, есеп ғылымы, тіпті астрономия ғылымы сияқтыларға айналды. Темірдің бір немересі Ұлықбек Самарқанның патшасы болып отырып, астрономия ғылымына көп еңбек етті. Әлі күнге ғылымдық бағасын жоймаған "астрономия таблицасын" жасады. Ғиратта да 15-ғасырдың орта кезі білім-өнердің бірталай өрістеген дәуірі болады. Өнерлі елдердің үлгісіне қол артқан өзбек әдебиеті өз тілінде жаңа сапа таба бастайды. Иран, араб әдебиетінің мәдени әсерін ала отырып алға басады. Лутфи, Атаи, Сәккәки сияқты ақындар бастаған, өзбек тілінің көркем поэзиясы өркендейді. Араб, иран тіліндегі ірі шығармалар аударылады. Сол 15-ғасырдың 70-жылдарында Әлішер араласқан кездерде өзбек әдебиеті қаулап өседі.

Бұл кездер иран әдебиетінің де жемісті болған кезінің бірі еді. Жами, Исмат, Бухари, Хұсаин, Уаиз сияқты сұлу жырдың жыршылары осы заманда пайда болады. Көркемөнер көлемінде де үлкен жаңалыққа жол бастаған музыкашылар шығады. Ірі суретші, өрнекші, миниатюрші және хұсни-хатқа (каллиграфияға) шебер өнерпаздар болады. Бейзад, Сұлтан-Әли, дәруіш Мұхаммед, Мир-Әли Қылқалам сияқты атақты суретшілер болады.

Бұрын барлығы әдебиет пен көркемөнердің дін ноқтасынан босаңқырап, өмірге, күнделік шындыққа қарай жақындай бастағанын көрсетуші еді. Тірлік-барлықты тануда бұл заманның софылық ағымы – нәқшбенділіктің өзі де дүниеден оншалық безіне алмады. Өзге замандарда аса қатал болған дін фанатизмі бұл дәуірде бәсең болады. Осындай бір кезеңде еңбек еткен Әлішер софылық тұсауының босаң болған жағымен пайдаланып қалады. Патшалыққа, дінбасыларына, шарифатқа қарсы беттеген өз жырларын батыл айтады. Шығыс әдебиетінде бұрыннан басымдап келе жатқан софылық ағымы әдебиетті де өмірден алыстатып, құдай жолына мүлгіте беруші еді. Әлішер тұсында адамның ой таланты, өнер еңбегі қоғамдық тірліктің пайдасына арналып, кеңірек өріс алады. Әлішерді шығарған заманның жалпы аңғары осындай еді. Енді сондай дәуірде майданға шығып, адам баласының тарихына ұлы мұралар қалдырған Әлішердің өз өмірі мен ақындығы туралы біраз сөз айтайық.

Әлішер 1441 жылы 13 февральда Ғират қаласында туған. Ата-аналары мен ағайын-туғандары сарай қызметінде жүретін ақсүйектер ішінен шығады. Өз әкесі Ғиясиддин кішкене Әбулқасым Бабирдің сарай қызметкері болып жүріп, біраз уақыт жеке қалаларға әкім де болады. Жас уағында Әлішер сарайдағы бек балаларымен бірге тәрбиеленеді. 1450 жылдарда Қорасанда тұрып, оқу оқиды. Парсы тілі бұл балаларға ана тілімен тең болған. Ерте кезде Сағдиде оқып өседі. Фәриддин Аттардың «Мантхуттаир» (құстар сөзі) деген кітабы Әлішердің аса құмартып оқыған кітабы болады. Бертін, ұлғайып келген кезінде, Әлішер сол балалық шағында үлкен әсер еткен кітапты еске алып, «Лисануттаир» деген кітап шығарған. Ғиясиддин баласының оқу тәрбиесіне қатты зер салады, мықтап оқытады, әсіресе әдебиет пен көркемөнерді сүйгізуге тырысады. Әлішер Қожа Юсиф Бұрхан деген кісіден музыка оқуын оқиды. Хұсни-хатқа (каллиграфияға) машықтанады. Иран әдебиетімен түгел танысады. Заманының ғалымдарын, музыкашыларын, суретшілерін де тегіс біледі. Өз бойында ерте ояңған талант арқылы, жаңағы адамдардың барлығына сүйікті бола бастайды.

1453 жылы Әлішер Қорасан патшасы Әбулқасым Бабирге қызметке кіреді. Жырлар жаза бастайды. Бұл уақыттарда Әлішер жалғыз парсы емес, арабшаға да жетілген болатын. Алғашқы шығармаларын кейде парсы, кейде өзбек тілінде жазады. Парсыша өлеңдерін «Фани» атымен, өзбекшелерін – «Науаи» атымен таратады. Бұл шығармалары замандас жазушы, суретшілер арасында жақсы бағаланады. Әлішерге «зуллисанян» (екі тіл иесі) деген ат беріседі.

1457 жылы Бабир өледі. Әлішер Қорасанның орталығы Мешхед қаласында тұрып қалады да, ғылым жолына беріледі. Осы жылдар философия, есеп ғылымы, дін кітабы сияқтыларды көп зерттейді. Жазушылыққа да анықтап бой ұрады. Бұл кездегі ынтық ақыны Қожа Хафиз Ширази болады. Әлішер өзінен жасы үлкен, тәжірибесі мол ақындармен көп танысып, олармен кездесіп отырады. 1464 жылы Әлішер Ғиратқа қайтады.

Ғираттың ол күндегі патшасы Абусәид болатын. Бұған қарсы, патшалықтағы үшін, Хұсаин Байқара алысып жүретін. Әлішердің екі нағашысы Хұсаин жаққа шыққандықтан, оларды Абусәид өлтірткен еді. Әлішердің өзі де Хұсаинға тілеулес болған. Сол себепті Абусәид Әлішерді сенімсіз көріп, 1465 жылы оны Самарқанға айдады. Самарқанда Әлішер сол заманның үлкен ғалымы Қожа Жалалиддин Абуллаистың медресесінде оқытушы болады. Бір жақтан ақындық жолына беріледі. Тегінде, Әлішердің жас кезінде жазған жырларының қолжазбалары сақталмаған. Бірақ кейбір диуандары (ұсақ өлең жинақтары) сол шақта жазылған болу керек.

1469 жылы, Абусәид өлген соң, Ғират тағына Хұсаин отырады да, Әлішер Ғиратқа қайтады. Әлішер жас балалық шағында (6 жасында) Хұсаинмен бірге оқыған. Ғиратқа келген соң, Хұсаинға арнап «Хилалия»

деген қасида (жыр) жазады. Хұсаин қасиданы ұнатып, Әлішерді сарайға тартады, мөршілік қызметін береді. Осыдан бастап Әлішер саясат жұмысына араласып, халық игілігіне пайдалы адам болмаққа талпынады. Сарайдың патша, уәзір, бектерінен бөлек жол тұтып, аз уақыт ішінде әділ, абыройлы, әсерлі кісінің бірі болып алады.

1470 жылы Хұсаинға қарсы, Астрабадта Ядғар Мұхаммедтің көтерілісі болады. Патша Әлішерді ертіп соғысқа кеткенде, Ғират халқы көтеріліс жасайды. Бұл патшаның әмірлері мен бектеріне қарсы және салық саясатына қарсы шыққан қозғалыс еді. Хұсаин осы жұмыс жөнінде Әлішерді жұмсайды. Әлішер бұлінген елдің ортасына келіп, Хұсаинның бұйрығын білдіреді. Ол бұйрықта халық тілегінің біразына көну және соны іске асыру жолдары айтылған еді. Әлішер жұрт тілегін орындап, халыққа қатты қиянат еткен уәзір, төрелердің бірталайын орнынан түсіріп, қамауға алғызады және бірталай әмір мен бектерді жазаға тартуға патшаның бұйрығын жасатады. Осындайлық елге жаны ашыған істері үшін, Әлішер халық ортасында аса абыройлы, мәлім кісі болады. Бірақ Әлішер сарай қызметінен босанып, жазуға берілмекші еді. Өз тілегі бойынша, мөршілік міндетінен босап алған кезінде, Хұсаин бұған уәзірлікті ұсынады. Әлішер бұл орыннан қашса да, құтыла алмайды. 1472 жылы уәзір болады. Бірақ сол орынға келген күнінен бастап үлкен рудан шыққан уәзірдің көбі бұған қарсы қызғаныш ойлап, іштен түйіледі.

Әлішер оларға қарамайды, өзінше үлкен жолдармен іс етпек болады. Алдымен Ғират қаласын зор мәдениеттің орталығы етуге кіріседі. Өз айналасына заманның ірі кісілерін - ғалым, суретші, музыкашы, архитектор, ақындарын жияды. Бәрін де мемлекет ісінің кеңесіне алады. Сол күндердің ең үлкен ақыны Абдурахман Жами және Саид Хасан Әрдашер сияқты ақындар Әлішердің ақылшылары болады. Жами сарай маңынан алыста жүрсе де, барлық Орта Азияға мәлім еді. Ол Әлішерге ұстаздық етіп, ақыл көмегін көп беріп тұрады. Хұсаин өзі де өлең жазушы еді. Ол Ғиратты көркейту талабына қарсылық етпеді. Бірақ аз заман ішінде ішкілікке беріліп кетеді. Оның жалғыз өзі емес, ұлдары, әскері – барлығы да соған салынады да, қазынаны құрта бастайды. Осы кезде Әлішер басының бұлты қоюланып келе жатты. Жаулары мұның өзіне де, достарына да қарсы қимыл етіп жүреді. Бірақ мемлекет ісінде жүргендердің ішінде, аз да болса, халық жайын ойлайтындар бар еді. Соларға сүйене жүріп, Әлішер өз істерін істей берді. Бір жағынан, патшаның өзіне халық алдындағы міндетін айтып жүрді. Әлішердің өз басы сарай былығынан күн санап жиреніш тартты. Қолынан келгенше ол халыққа пайдалы әрекеттер істеді. Ғират қаласында бірнеше үлкен үйлер салғызып, медресе, кітапхана, аурухана, моншалар ашқызды. Мешхед қаласында да ғимараттар салғызды. Егіссіз шөлдерде каналдар қазғызбақ боп, үлкен жоспарлар жасайды. Бірнеше ғалым, ақын, тарихшыларға үлкен кітаптар жазғызады. Оларға үнемі жәрдем етіп отырып, өзі де үлкен

еңбектер жазуға кіріседі. Әлішердің үміт талабы бұл айтқандардан да зор еді. Бірақ Хұсаин сарайы мұндай жолдан қашықтай берді.

70-жылда Әлішер жазаға ұшыратқан тентек, бүлікшіл сұмдар енді күн санап бел ала бастады. Олар қанаттасып, бірлесіп ап, Әлішерді сарайдан абыройсыз етіп айдауға тырысты. Өсек шағымдарын патшаға жиі жолдайтын болды. Хұсаин да бұзыла бастады. Әлішердің ендігі сөзін құлаққа ілмейтін болды. Осыны байқаған соң, Әлішер 1476 жылы уәзірліктен босап шықты. Содан кейін, он бір жыл бойында әкімшілік ісіне араласпады. 1476 жылы Жамиге бағыштап жазған парсыша кітабы «Тухфатул экфарда» патша сарайына қатты наразы боп шыққанын ашық айтады. Ең үлкен қорытындысының бірінде: «патша - халық басындағы пәле» дейді. Тұспалдап сөйлеп кеп: «жерге әрекет етуде шошқа мен диқан екі басқа іс істейді. Диқан жаман жерді жақсы етсе, шошқа жақсы жерді жаман етеді» - дейді. Сарай бұл кезде Әлішерге қатты сенімсіздік жасап, сыртынан тыңшы қояды. Әлішер бұл күйді сезсе де, сонша іркілмейді. Әлішердің әкесінен қалған өз мүлкі бар еді. Соның да бірталайын кітапхана, монша, ауруханалар салуға жұмсайды. Ескі ғимараттарды түзеттіреді. Әлішер салғызған үйлердің бірталайы Ғиратта әлі күнге бар. Үлкен жолдар үстіне керуен сарайлар салғызады. Бұл реттегі әсіресе көрнекті ісі – қайтыс болған ақындарға мазарлар салғызуы. Әлішердің өз үйінен ылғи жақсылар жиыны арылмайды, сол жиындарда айрықша әдебиет мәжілісі, сындар, айтыс-таластар болатын. Мұқтаждық көрген ақын, артистерге мол-мол сыйлар беріп тұрған. Өзбек тілінде үлкен шығармалар туғызуды қатты арман етеді. Осы бетте кім, не жақсы еңбек тудырса, алғашқы жәрдемді Әлішерден алушы еді.

Ақын Әлішердің өз басының да үлкен, күрделі еңбектер берген жылдары осы мезгіл болады. Атақты «"Хәмсә» (Бес кітап) дейтін шығармалары туады. Бұл бестің бірінші кітабы – «Хайратул әбрар» (жақсыларды таң қылу үшін) деген шығарма. Екіншісі – «Ләйлі – Мәжнүн». Бұл дастан 7200 жолды, үлкен жыр. 1483 жылы жазылған. Ләйлі - Мәжнүннің ауызша әңгімесі арабтан шыққан, XII ғасырда алғаш рет дастан етіп жазған кісі Әзербайжанның ұлы ақыны Низами Ганжеуи еді. Иранда бұған еліктеген кісілер көп болды. Оны Хисрау Дехлеуи, Абдрахман Жамилер де жазған еді. Әлішер бұл әңгімеге жаңа мазмұн, жаңа идея беріп, қайтадан жазды. Екі жастың қайғысынан қоғамдық мағына туғызып, байытып жазды. Әлішердің үшінші дастаны – «Фархад – Шырын». Бұл – ең ірі кітабы, 11 мың 404 жол, 1484 жылы жазылған. Жырдың түп әңгімесі Ирандікі болатын. Ең әуел дастанға айналдырған Әбулқасым Фирдоуси еді. Кейін көп еңбек етіп, «Хисрау мең Шырын» деп жазған Низами. Содан бері «Хисрау – Шырын», «Шырын – Хисрау» деп жазғандар көп болды. Бірақ Әлішердің жазғаны өзгенің бәрінікінен бөлек боп шықты.

Хисрау Паруиз зорлықшыл патша еді. Соны өзгелердің мақтап жазғанын Науаи қатты сынады да, Фархадты көтереді. Дастанның негізін

достыққа, халықтар жарастығына құрады. Әділет, гуманизм идеяларын ардақтайды. Қытай жасы Фархадтың қасиетін ұлғайтып, геройлық, махаббат, достық сипаттарын береді. Талантты, білгіш, зор ақыл иесі, идеал адам етеді.

Жаһанда ғылым қалмай ол жетпеген,
Іс қалмай тәсілмен тербетпеген, -

дейді. Ерлігі ел жұрттың пайдасына жұмсалып алғыс әперсе, бұның махаббаты да адамды тазартатын махаббат болады. Сүюді білмеген жақсылық жоқ деген мағына туғызды. Махаббаттың өзін алғанда, ол достық, тұрақтылықпен өрімдес болсын дейді. Және бұрынғы софылықтың мистикасынан аулақтап шығып, шын «сүю өмірден бездірмеу керек, қайта тірлікті де сүйгізетін болсын» дейді. Мұндай сүю адамға батырлық, даналық, сәулет бітіреді. Бірақ бейнеті көп. Оған мықты, мінсіз адам ғана жарайды, дейді. Әлішердің әйелге деген көзқарасы да осы дастанда мол танылады. Мұндағы әйелдер ақылды, қабілетті және ерлермен тең, туыс келеді. Маһибану, Шырын сияқты әйелдер, ең алдымен, мәдениетті, ақылды және мемлекетті жақсы басқара алатын әділ, Отанын жаудан ерше қорғай білетін мықты әйелдер, заманның алдыңғы адамдары өздері боп шығады. Дастан ішінде осылардай жақсы, арлы, намыскер, таза адамдарға қарсы залым, әділетсіз адамдарды да көрсетеді. Әлішерде олардың өкілі боп, бұрынғы ақындар дәріптеген Херау патша шығады. Хәмсәнің төртінші кітабы – «Сәбгәй сәярә» (жеті планета). Ол 9 мың 710 жолды дастан, 1484 жылы жазылған. Әңгімесі Иран патшасы Баһрамның басынан кешкен бір жайды баян етеді. Бұл тақырыпта Низами («Нафт пайкар»), Хераулар да жазған. Әлішер өз жырында Баһрам жайына келгенде, жаңағы екі ақынды сынады. Бір маскүнем патшаны соншалық несіне жақтаған, «өз заманының тұрғысы болған екі шәйір сол надан үшін хәмселерін былғар ма?» - дейді. Әлішер жеті планетаның әңгімесін өзгертіп, өзінікі қып әкетеді. Бесінші дастан – «Сәдди Искәндәри» (Ескендір дуалы). Бұл - 14 мың 392 жолды, үлкен әңгімелі жыр, 1484-85 жылдарда жазылған. Бұрын осы тақырыпқа Низами, Хисрау, Жамилер де «Ескендір-нама» деп, әлденеше рет жазған болатын. Әлішер бұл әңгіменің туысында да бірталай жаңалықтар қосты. Кей кезде екі патшаның соғысын жиренішті қан төгіс түрінде көрсетіп кеп, өз тұсындағы патшасы Хұсаин Байқара туралы тұспал беретіні де бар. Темір нәсілінің соңғы дәуірлері тыныштықсыз, берекесіз өзара соғыстарға толып, ел мазасын қатты кетіріп еді. Әлішер мына дастанда кей-кейде соны тәспалдап, соны кінә қылады. «Хәмсәға» кірген бес кітаптың жайы осындай. Жалғыз өзбек әдебиеті емес, заманындағы барлық шығыс әдебиетінің биік шоқысы есепті болған «Хәмсәні» Жами сол жылдардың өзінде де қатты мақтаған еді. Бірақ патша сарайы Әлішердің атақты, абыройлы кісі боп аман тұрғанын көтере алмады. Хұсаин Байқара астанадан Әлішерді қумақ болады. Қуғанда тұп-тура айдап тастау оңай емес, ұлы ақынды сүйетін, қадірлейтін жұрт көп. Сол себепті сылтау тауып, Астрабадқа әкім етіп жібереді. Әлішер аты ол

жақта да мәлім екен. Астрабад үлкен құрметпен қарсы алады. Келген жолын құттықтап, білім иелері хаттар жазады, ақындар жырлар арнайды. Тіпті түрікпен ханы арасында парақорлық, зорлық дегендер аса күшті екен. Әлішер ел қамын ойлап, жаманшылықтармен алысуға кіріседі. Хұсаинға мемлекет қамын, парызын айтып, өзінің үлкен пікірлерін айқындап, толық хат жазады. Хатында жаңа тәртіптер туралы көп бағдарламалар аталған. Бұл хат Әлішер Науаидың мемлекет жөніндегі үлкен мұңдарының бір жақсы белгісі. Астрабадта тұрған кезінде Әлішер өзінің ғазалдарын (лирика) және басқа жырларын молайтады. Барлық көркем ұсақ шығармаларын бір жинақ қып топтайды да, 45 мың жолдық «Хэзаин-улмиани» («Мағыналар қазынасы» яки «Шардеуан») деген атақты кітабын әзір етеді. Әлішердің Ғиратқа қайтқысы келсе де, Хұсаин қайтармайды. Оның орнына, Әлішер басына қастық ойлап, бұрынғыдан да өшігіп жүріп, бір уақыт ішер асына у салғызып береді. Бірақ Әлішер сезіктеніп қалып, өзі ішпейді. Удың жайын анықтайды. Осы жөнде Хұсаинды ұялтып, кінәлап отырып, хат жазады. Хұсаин Әлішер хатынан қысылып, ақталмақ болады. Амалсыздан, Әлішердің дегеніне көніп, Ғиратқа қайтуға рұқсат етеді.

Осыдан кейін бірталай заман Әлішерді Балхыда тұрғызады. Соңғы жылдарда, Хұсаинның өзі мен Бэдиюз-заман деген баласының арасында араздық басталып, ұзақ жаулық, соғыс боп кетеді. Әлішер бұл шатақтан халық ауыртпалығы артқанын көріп, әке мен баланы жарастырмақ болады. Бірақ ол дегеніне жете алмайды, тыныштық орната алмайды. Осы кезде Хұсаин маңайын тастап, басқа бір жұртқа кетуді де көп ойлайды. Бірақ жазушылық еңбегінен қол үзбейді. Жоғарыда айтылған ірі кітаптардан басқа Әлішердің «Мухакаматуллуғатаин» (тілдер таласы) деген аса бағалы ғылыми кітабы жазылады. Бұл кітапта өзбек тілін бұрынғы кітапшалардың асыра мақтай беретін парсы тілімен салыстырады. Өз елінің тілі анау сияқты өнерлі, өскелең деген тілден тіпті де төмен емес, қайта байырақ екенін анық көрсетеді.

1498-99 жылдарда Әлішер «Лисануттаир» (құстар тілі) деген кітабын жазады. Өмірінің соңғы шағында, 1500 жылда жазған үлкен шығармасы «Мәхбұлбұл қулуб» (көңіл сүйгені) деген кітап. Мұнда өмірдің тәжірибесі, көрген-білген үлкен халдер, қоғамдық халдер туралы өзінің қорытынды пікірлерін айтады. Халық қамы мен патшалық ниетінің арасындағы бітімсіз жаулықты танытады. Елдің ызасын, жиренішін, қорлығын айтады. Жуандардың әділетсіз, залымдығын, жыртқыштығын таңбалайды. Жұрт мұңына соншалық жақын келген бұл шығармасының тілі де халық тіліне, халық шешендігіне, мақал-афоризмдеріне аса жақын, асыл, бай өрнектеп жазылған. Әлішер 1500 жылы ұзақ ауруға душар боп, көп заман төсек тартып жатады. Достары жиған дәрігерлер ем таба алмайды. Сөйтіп, 1501 жылы 12 январьда ұлы ақын қайтыс болады. Әлішердің өліміне қайғырған халық сансыз еді. Сол жұрт ішінде өз уайымын жырмен айтқан Әлішердің досы Мәулен Саһиб Дара деген кісі, ол ерекше жоқтау жазды. Бұл

жоқтаудың әр шумағынан Әлішердің туған жылы мен өлген жылы көрініп отыратын боп жазылған. Артына ұшан-теңіз мол мұра қалдырған Әлішер Науаи жалғыз өзбек әдебиетінің көлемінде қалған жоқ. Бертін келе Орта Азиядағы, Шығыстағы көп елдің әдебиетіне үлкен әсер етті. Әзербайжан, түрікпен, татар, осман түріктерінің әдебиетіне тараған үлгісінен басқа, қазақ әдебиетіне де көп нәрлі жемістер берді. 19-ғасырдағы қазақ әдебиетінің Абай, Шәңгерей, Шәді, Шортанбай, Ақан сияқты ірі ақындарын еске алсақ – бәрінен де Әлішер ғазалдарының, дастандарының айқын сарындарын сезіп отырамыз. Өз дәуірінің мәдениет, әдебиетіне соншалық көп еңбек еткен және кейінгі ғасырларда көп халықтардың көп заман қадірлеген ұлы ақыны Әлішер Ұлы Октябрь революциясына шейін өз мұраларына лайықты бағаны ала алмай келіп еді. Бақытты Отанымызда ғана атақты Әлішер Науаи шын ардақты атқа ие боп отыр. Бұдан былай қазақ халқы үшін де Әлішер аты Пушкин, Шота, Шевченко, Абай, Низами, Фирдоуси, Мақтұмқұлы, Тоқтағұл сияқты қадірменді аттармен қатар аталатыны күмәнсіз. Әлішерден қалған ақындық мұра ұшан-теңіз. Қазақ оқушыларына бір жыл ішінде барлық ірі шығармаларын аударып, басып, танытып беру оңай емес. Біздің баспа өз оқушыларын өзбек халқының ұлы ақынымен аз да болса таныстыру үшін осы кітапты ұсынып отыр. Бұнда «Шардеуанға» кірген «ғазалдардың» (сыршыл жырлардың) үлгілері бар. Хәмсәнің ішінен «Фархад – Шырын» деген үлкен дастанынан үзінділер берілген. Осы үлгілердің өздерімен де түгел танысқан оқушы Әлішердің асыл қазынасынан, әсем өрнегінен толық әсер алады деп білеміз. Қазақстан баспасы Әлішер мұралары туралы осы бір кітаппен тоқтамақ емес, әлі де үлкен шығармаларын қазақ еліне таныстыра беруіне тілектеспіз.

Өзбек әдебиеті – өзбек тіліндегі жазбаша және ауызша шығармалардың жиынтығы. Өзбек әдебиетінің өкілдері-Ағахи, Алишер Навои, Бабур, Лутфи, Машраб, Ұними, Мунис Хорезми, Нодира, Физули, Фуркат, Увайси және басқалар. Өзбек әдебиетінің классикалық жанры көйлек, қасид, газальдан тұрады.

Өзбек әдебиеті жазбаша және ауызша халық шығармашылығы негізінде дамыды. Ауызша поэтикалық шығармашылық өзбек пен елдің мемлекет қайраткері мақал-мәтелдермен, ертегілермен және дастан-эпикалық жан жалғыз. Соңғы жылдары – «Алпамыш-Батыр», «Гороглы», «Күнтугмыш».

ТАТАР ӘДЕБИЕТІ

Татар халқының жазба әдебиеті көне дәуірлерден басталады. Шығыс классикалық поэзиясының дәстүрлі сюжеттеріне татар ақындары да көптеген дастандар жазған. Солардың бірі – XIII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Ғали ақынның «Жүсіп пен Зылиха» дастаны.

Сондай-ақ авторлары бізге беймәлім «Кесікбас» және «Сопыларға өсет» деп аталатын діни-дидактикалық сарындағы шығармалар.

Махмұт Бұлғаридің «Жұмаққа жол» (XIV ғасыр), Мұхамедияр ақынның «Жомарттың сыйы» (XV ғасыр) атты жыр-дастандары кезінде халық арасында мәшһүр болған.

Татар әдебиетінде XVII – XVIII ғасырларда сопылық бағыттағы және дидактикалық сарындағы көркем туындылар басым болды. Бұл кездегі татар әдебиетінің көрнекті өкілдері: Мавля Құли (XVII ғасыр), Утыз Имяни (1754-1834), Шамсетдин Заки (1825-1865). Исмоил Ағанидің (XVIII ғасыр) «Үндістан мен Арабстанға саяхат» деген шығармасы татар әдебиетіне жаңа түр – «саяхатнамалар» жазу дәстүрін әкеледі. Ал, енді XIX ғасырдағы татар әдбиетінде ағартушы-демократиялық бағыт мейлінше кең дамыды. Бұл әдеби бағыттың көрнекті өкілдері Әбунасыр Курсави (1776-1818), Қаюм Насыри (1825-1902) т.б. болды.

Татар халқының жазба әдебиеті көне дәуірлерден басталады. Шығыс классикалық поэзиясының дәстүрлі сюжеттеріне татар ақындары да көптеген дастандар жазған. Солардың бірі – XIII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Ғали ақынның «Жүсіп пен Злиха» дастаны.

Сондай-ақ авторлары бізге беймәлім «Кесікбас және Сопыларға өсиет» деп аталатын діни-дидактикалық сарындағы шығармалар. Махмұт Бұлғаридың «Жұмаққа жол» (XIV ғасыр), Мұхамедияр ақынның «Жомарттың сыйы» (XV ғасыр) атты жыр-дастандары кезінде халық арасында мәшһүр болған.

Әдебиеттің басқа да құбылыстары сияқты әдеби байланыстың да өзіндік пайда болу процесі, даму жолы және оның тарихи кезеңдері болады. Бұл құбылыстар көбінесе әдебиетті жасаушы халықтардың тарихи байланысына, саяси-экономикалық және мәдени қарым-қатынасына негізделеді.

Қазақ пен татар халықтарының тарихына көз жіберсек, бұл туысқандық тамырларының тіпті тереңнен, сонау көне ғасырлардан басталатынын көреміз. Біріншіден, екі халықтың шыққан тегі бір – тарих сахнасына біздің дәуіріміздің басында-ақ көріне бастаған сонау көне түркі тайпалары. Екіншіден бұл екі халық көп уақыт бойы әуелі (V-VIII

ғасырларда) Түрік қағанатының, кейін (IX-XII ғасырларда) Дәшті қыпшақ одағының, ақырында (XIII-XV ғасырларда) Алтын Орда хандығының құрамына кіріп, бір мемлекеттің қол астында өмір сүрген. Қазақ татар әдебиеттерінің көптеген көне ортақ үлгілері көбінесе осы кезде жасалған. Үшіншіден бұл екі халық кейін сол көне түркі – монғол тайпалары құрған қоғамнан бөлініп шығып, бірі бұлғар-татар одағының, екіншісі – үйсін-қыпшақ одағының негізінде өз алдына жеке халық болып қалыптасқан. Төртіншіден, бұл екі ел бірі- қазақ, екіншісі – татар атанып, тарих сахнасына шыққанан бері негізінен бір өлкені (Еділ-Жайық өзендерінің бойлары мен Орал-Алтай тауларының арасын) мекендеп, көп ғасырлар көршілес қонып, іргелес тұрып өмір сүріп келеді.

Осыған байланысты олардың басынан кешірген тарихи тағдырлары да бір болып, ұлттық мүдделері үнемі ұштасып жатты. Мәселен, қазақ – татар халықтары Шыңғыс пен Бату бастаған монғол шапқыншыларының шабуылына бірдей ұшырады. Кейін Қазан, Астрахань, Қырым, Сібір және Қазақ хандықтары болып бөлінген кездердің өзінде де қазақ, татар халықтары өзара экономикалық байланыс жасап, бір-бірімен сауда қатынастарын жүргізді. Тіпті қазақтар мен татарлар бір кезде Ноғайлы одағын құрып, бір хандық болып та тұрды. Қазақтың көптеген батырлық және лиро- эпостық жырлары көбіне осы дәуірде пайда болған.

Міне, осы түбі бір туыстық, көне көршілік, тарихи тағдырластық және экономикалық қатынас екі елдің мәдени өміріне, соның ішінде әдебиетіне де елеулі әсерін тигізіп, олардың өзара жақындасуына себеп болды. Мұны, әсіресе екі халықтың ежелгі заманнан бері сақтанып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілеріне көз жіберсек анық аңғарамыз. Бұл жөнінде белгілі татар ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор Х.Усман былай деп жазады: «Қазақ – татар әдебиетінің қарым-қатынас, өзара байланыс тарихы өте ертеден басталады. Олардың түп тамыры, бастау бұлағы біздің халықтарымыздың ауыз әдебиетінде жатыр. Ескі Орхон- Енисей жазуы мен Махмут Қашқари сөздігіне үңілсек, олардан біздің тілімізде күні бүгінге дейін ортақ мақал- мәтелдерді кездестіреміз. Мұндай туыстас шығармалар кейігі замандарда да кем түспейді. Әсіресе эпос төңірегінде аса қызғылықты жәйттер бар...».

Расында да, қазақ-татар халықтары жасаған ауыз әдебиеті үлгілері үнемі өзара ұқсап, ұштасып жатады. Бұл жағынан алып қарағанда, олар бір көрікті бақшаның қос гүлі тәрізді. Олай дейтін себебіміз: Бұлар бірігіп жасаған ертегі-аңыздар, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар, батырлық және лиро- эпостық дастандар бір-біріне өте ұқсас. Тіпті, олардың кейбіреулерінің қай халықтікі екенін де айыра

алмайсың. Мәселен, «Көз –қорқақ, қол – батыр», «Ер жолдасы тәуекел», «Жатып қалғанша, атып қал», «Бітер істің басына, жақсы келер қасына», «Өнер алды-қызыл тіл», «Өнерді үйрен, үйрен де жирен», «Ұста – әруақ», «Жан аямаған жау алар, мал аямаған дау алар», «Ат аунаған жерде түк қалар» деген қазақ-татар мақалдарының мән-мағына жөнінен еш айырмасы жоқ. Өзгеріс тек жазылуы, оқылуы және айтылуында ғана.

Сол сияқты татардың «Шомбай» атты ертегісі қазақтың «Шық бермес Шығайбай мен Алдар көсе» деген ертегісіне өте ұқсас. Екеуінде де қу кедей жігіт сараң байды алдап кетеді. Ал татардың «Бай мен шаруа» деген ертегісі қазақтың «Хан мен тазша бала» деген ертегісіне, татардың «Молда мен Мәзи» деген ертегісі қазақтың «Тапқыш» деген ертегі-аңыздарымен мазмұн, идея, тіпті сюжет жағынан өте сәйкес. Ал, «Есек дәме», «Екі жалқау», «Ағайындардың қаз бөлгені» деген ертегісі қазақ ертегілерімен тіпті сөзбе-сөз үйлесіп жатады.

Жоғарыда қазақ пен татарлардың тіпті бір кезде бірігіп Ноғайлы одағын құрып, бір хандықтың қол астында өмір сүргенін айтып, өткен болатынбыз. Қазақтың көптеген батырлық жырлары мен лиро – эпостық дастандары міне осы Ноғайлы дәуірінде туған. Бұл жөнінде қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы, қазақ-татар халықтарының тарихи байланысын терең зерттеп, олардың ауыз әдебиеттерінің нұсқаларын көп жинаған Ш.Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «Туысқан ноғай мен қазақ ордаларының бірігіп өмір сүрген кезі қазақ дастандарында алтын ғасыр есебінде жырланады. Жиренше шешен, Өз Жәнібек және ноғай философы Асан қайғы атына байланысты әңгімелер, ертегі- аңыздар және нақыл сөздердің көпшілігі сол кезде туған. Оларды дала тұрғындары осы уақытқа дейін пайдаланады...». Орталық Азиядан Еділ бойына жөңкіген Жоңғар қалмақтары ноғай мен қазақ ордасына шабуыл жасап, жат жерлік жаулар оларды өздерінің туған жерлерінен ығыстырады, талан-таражға ұшыратады, қазақ пен ноғайдың туысқандық одағын ажырытады. Қалмақтардан ығысқан ноғайлар Еділ мен Оралдың ар жағына кетеді. Ал, қазақтар оңтүстікке ауады. Ноғай мен қазақтың осы екіге айырылуы жөнінде шығарылған, бүкіл дала тұрғындарына мәлім жоқтауды дала күйшілері осы уақытқа дейін ұмытпай қобызда ойнайды. Мұны естіген ақсақалдардың көзіне жас келеді.

Ормамбет би өлгенде,
Он сан тоғай бүлгенде,
Қара орман күйгенде...

деп жырлайды дала Бояны (жыршысы). Ш.Ш.Уәлиханов ноғайлы дәуірінде жасалған әдебиетке татар, қазақ арасына кең тараған «Едіге»,

«Орақ батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Шора батыр» және «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастандарын жатқызады.

Татар мен қазақ халықтарының бір кезде бір хандықтың қол астында өмір сүріп, көптеген әдебиет нұсқаларын жасағанын ауыз әдебиетін көп зерттеген ақын С.Сейфуллин де растайды. Ол өзінің қазақ әдебиет тарихына байланысты еңбектерінде, тіпті «Ноғайлы дәуірінде туған әдебиет» деген арнаулы бөлім енгізеді. Сәкен ертедегі ноғайлы дәуірі (XV-XVII ғ асырлар) кезінде жасалған әдебиет нұсқаларын қазақ, татар, башқұрт, өзбек, қарақалпақ тағы басқа халықтардың бірігіп жасаған ортақ әдебиеті деп есептейді. Бұған ол көбінесе, батырлық жырларды және лиро эпостық дастандарды жатқызады. Мәселен, С.Сейфуллин былай деп жазады: «Қазіргі Қырым, Астрахань, Қазан, Еділ бойлары, Башқұртстан, Өзбекстан, Қарақалпақ және басқа жерлердегі түркі монғол руларының ол заманда ноғайлы елі атанғандары, ертедегі ноғайлы батырлары туралы айтылған жырларды, әңгімелерді «біздікі еді» десе айтуларына болады. Олай айтуға хақылары да бар. Ноғайлы заманындағы ноғайлының батырлар әңгімесіне бәрі де ортақ деуге болады. Оларға... қазіргі қазақтар да ортақ».

Ал, енді, Алтын Орда ыдырап, оның қарамағында отырған ноғайлы елі бытырап, одан қазақ рулары бөлініп, өз алдына халық құрған кездегі татар және қазақ әдебиеттерінің жайы жөнінде Сәкен тағы былай дейді: «Қалың ноғайлы бірте-бірте бытырап, бөлек-бөлек болып, жан-жаққа – «ұлы-ұрымға, қызы-қырымға» тарасып кеткенде, қазақ атанып кеткен ноғайлылар өзінің ноғайлы заманындағы, ноғайлының бытырай бастаған заманындағы батырлар әңгімелерін өздері қазақ болып кеткен соң да ұмытпаған. Қазақ болған елден өзге жерлердегі ноғайлылардың көбі ол батырлар жырларының ұзын ырғаларын да ұмытып қалып, тек қана қысқа әңгімелерін ғана сақтап қалған. Тіпті кейбір ел қысқа әңгімелерінің өзін де ұмытып қалған... Ертедегі, ноғайлы заманын дағы батырларды әңгіме қылған жырлардың қайсысын алсаң да, қазақ болған елдің ауыз әдебиетіндегісі өзге түркі – монғол руларының бәрінікінен де екі есе немесе талай есе көлемді, талай есе толық сақталып келген...». Мұнан кейін С.Сейфуллин ноғайлы дәуірінде жасалған әдебиет нұсқаларына «Едіге», «Қобыланды», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Жабай батыр», «Нәрік ұлы Шора батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» дастандарын жатқызады да, өзінің бұл пікірін осы поэмалардан үзінді келтіре отырып дәлелдейді.

Қазақ ғалымы Ш.Ш.Уәлиханов пен ақын С.Сейфуллин тарапынан айтылған бұл пікірлерді татар ғалымы проф.Х.Усман да толық қуаттайды.

Мәселен, ол былай деп жазады: «Бір кезде Қара теңіз жағасынан Алатау бөктеріне дейін созылып жатқан сонау Дәшті Қыпшақ дәуірінде көптеген ортақ эпостық жырлармыз осы аталған аралықтың Батысы мен Шығысында бір үлгімен, құдіретті күшпен жаңғырып, айырмасыз, айна – қатесіз айтылған да жырланған.

Татар халқының тарихи дамуындағы одан бергі сан алуан өзгерістерге байланысты олардағы эпостың даму жағдайлары да өзгеріп кетті. Татардың халықтық шығармашылығы өзінің бұдан кейінгі даму дәуірінде бәйіт, қысқа жырлар түріне ауысты да, ал қазақтар болса, сол эпостың байырғы батырлық жыр дәстүрін одан әрі байытып әкетті». Сөйтіп қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы Ш.Уәлиханов, ақын С.Сейфуллин, сондай-ақ белгілі татар ғалымы, проф. Х. Усман да қазақ-татар әдебиеттерінің түпкі тектерінің бір екендігін, олардың алғашқы нұсқаларының көбінесе бірігіп жасалғанын айтады. С.Сейфуллин мен Х.Усман оның үстіне, әлгі бірігіп жасалған ортақ әдебиет үлгілерінің татарларға қарағанда қазақ арасында молырақ және толығырақ сақталып қалғанын атап өтеді.

Бұлардың бұл пікірлерінің дұрыстығын қазақтың батырлық жырларымен танысқанда анық байқауға болады. Мәселен, есімдері қазақ, татар халықтарына бірдей мәлім Едіге, Орақ Мамай, Қобыланды, Алпамыс, Шора жөнінде екі ел арасында да көптеген өлең-жырлар мен ертегі - аңыздар бар. Бірақ қазақтың бұл батырлық жөніндегі өздерінің ой-пікірлері мен ой-қиялдарын ертегі-аңыз, яғни қарасөз түрінде ғана жеткізген. Бұған мысал ретінде Алпамыс батыр туралы шығарманы алуға болады. Қазақ ішінде «Алпамыс батырдың» негізінен үш версиясы болса, соның үшеуі де ұзақ өлең-жыр, яғни батырлық дастан түрінде сақталған. Ал, татардың «Алпамша» атты ертегісінің әр кезде жазылып алынған екі нұсқасының екеуі де ертегі, аңыз-әңгіме, яғни қарасөз түрінде жазылған. Қазақ-татардың «Алпамыс» атты батырлық жыры мен көркемдік ерекшеліктері мен олардың арасындағы өзара ұқсастықтар мен айрмашылықтар жөнінде академик жазушы М.О. Әуезов, Қ.Жұмалиев, М. Ғабдуллин, проф. Н.С.Смирнова, А.А.Валитова мен Т.Сыдықовтардың ғылыми-зерттеу еңбектерінде өте жақсы айтылған.

Ал, енді татар мен қазақ халықтарының Алпамыс жөніндегі шығармасын өзара салыстырып қарағанда көптеген ұқсастықтарды табуға болады. Мәселен, Алпамыс туралы қазақ жыры мен татар ертегісінде де батырдың қалыңдығына үйленуі, өзіне лайықты ат таңдап алуы, өзіне қарсы болған ханға сапар шегуі, батырдың тұтқынға түсіп, зынданда отыруы, жабайы қаздың қанатына хат байлап, оны өзі өскен өлкесіне

жіберуі, әйеліне басқа біреудің үйленбек оймен құда түсіп жатқан кезінде батырдың еліне қайтып оралуы т. б. жағдайлар өте ұқсас келіп отырады. Бірақ бұл шығарма мазмұнының ұқсастығы емес, тек сюжет желілерінің жақындығы ғана деп түсіну керек. Өйткені, татар ертегісі мен қазақ жырын қатар салыстырып отырсақ, олардың арасында елеулі айырмашылықтардың бар екендігі байқалады. Мәселен, егер «Алпамыстың» қазақша версияларында: батырдың ата-анасының баласыз болу жайы әңгімеленсе, «Алпамша» атты татар ертегісінде бұл жоқ. Сол қалыңдығының ата-аналарының аттары да аталмайды. Сондай-ақ татар ертегісінде айтылатын Алпамшаның әйелі үшін бәсекеге түсуі, Алпамша мен Сандуғаштың бірігіп патшаға қарсы тұруы, батырдың үстемшіл Қылтаппен соқтығысуын баяндайтын эпизодтар қазақ версиясында басқаша баяндалады. Алпамшаның қараңғы түнек, түпсіз құдықтан босанып, сау-саламат еліне қайтып оралуы да басқаша. Сонымен бірге татар ертегісінде мыстан кемпірдің айла-амалы да айтылмайды. Қатысушы адамдардың да аттарында да атап айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мәселен, қазақ жырындағы Алпамыс, татар ертегісінде Алпамша, Гүлбаршын – Сандуғаш, Тайшық – Қылтап, т.с.с. болып келеді.

Татар ертегісін «Алпамыстың» қазақша версияларымен қатар алып қарағанда, олардың өмірдегі құбылысты беру тәсілдерінде де айырмашылықтар кездесіп отырады. Ол айырмашылықтар көбінесе қиял-ғажайыптық жайларға байланысты құрылған. Алпамыс жайындағы эпикалық жырды халық Еділ жағалауына әкелгенде, ол татар халқының өзіндік төл көркем туындысы болып саналып кеткен. Ал, бұлардағы, яғни эпикалық жыр мен ертегінің арасындағы айырмашылық жайларды қазақ пен татар халықтарының өмір шындығының әртүрлі болып келуі, елдердің бастан кешкен тұрмыс жолының әр қилы болуынан деп түсіну керек.

Алпамыс батыр сияқты Қозы Көрпеш – Баян сұлу туралы да екі ел арасына бірдей тараған таңғажайып тамаша аңыз бар. Мұнда да, қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлуы» екі жастың арасындағы адал махаббаты мадақтаған лиро-эпикалық дастан түрінде жетсе, татар аңызы Қозының ерлігін көрсетуге бағытталған шағын ертегі түрінде ғана сақталған. Бірақ осы дастан мен ертегінің көтерген тақырыбы. Айтайын деген ой-пікірі, мазмұны мен сюжетінде де елеулі ортақтық пен ұқсастық бар. Мәселен, екі елдің аңызында да екі бай (бірде олар хан немесе рубасы) аңға шығып жүріп, далада құда болады, кейін бір құда өледі де, қалыңдықтың әкесі: «Жетім ұлға қызымды бермеймін» деп, қоныс аударып көшіп кетеді. Жас батыр Қозының балалық шағы да бірдей суреттеледі. Баянға аттанар жолдағы оған кездесетін кедергілер, қиыншылықтар да бір тектес. Қозы

мен Баян арасындағы дәнекердің – бозторғайдың әрекеті, тағдыры ұқсас. Екі аңыздың да екеуінде Қозы Баянға тазша бала болып келеді.екі нұсқаның екеуінің де соңы кейде қайғылы, кейде бақытты болып аяқталады.

Осы аталған негізгі ұқсастықтарына қарағанда, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының о бастағы нұсқасы біреу-ақ екені сезіледі.Өйткені екі жастың арасындағы мөлдір махаббатты жыр еткен бұл тамаша әр елдің өз топырағында туа қалған күннің өзінде осыншалықты бірін-бірі қайталайтын ұқсастықпен жырланбаса керек еді.Сонымен қатар бірнеше ғасырлар бойы жырланып, айтылып келе жатқандығы себепті, бір тілден екінші тілге ауысқанда, сол халықтың қасиетін бойына сіңіріп те отырған.Ал, келе-келе қалыптасып, сол елдің дербес бір шығармасына айналуы әбден ықтимал.Бұл ретте жырды қабылдаған ел өз басынан кешірген тарихи кезеңдерді, өз елінің ұлттық дәстүрлерін, әдет-ғұрып, салт- санасын, тұрмысы мен психологиясын асқан шеберлікпен шығармаға дарыта да, оны дамыта да білген. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанын, оның идеялық-көркемдік қасиеттері мен толып жатқан версиялары, варианттарын салыстыра зерттеп, олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерін ашқан академик М.О.Әуезов, Қ.Жұмалиев, проф. М.Ғабдуллин, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаевтардан бастап, бұл дастанды татар, башқұрт, алтай нұсқаларымен салыстыра талдаған М.Жолдасбековтерге дейін осы пікірге саяды.

Сондай-ақ татар арасында көп жырланған, сюжеті шығыстан ауысқан «Жүсіп-Зылиқа», «Таһир-Зуһра», «Ләйлі-Мәжнүн», «Сейфіл-Мәлік», «Боз жігіт», «Шәкір-Шәкірат» дастандары қазақ арасында да ерте кездің өзінде-ақ белгілі болған. Ал, «Қожанасыр әңгімелері», «Тотының тоқсан тарауы», «Қырық уәзір хикаялары», «Мұңлық-Зарлық» жырлары қазақ даласында қандай құрметпен айтылса, татар ноғайларында да сондай сүйіспеншілікпен жырланған. Бұл эпостар мен дастандардың, ертегілер мен аңыздардың бүкіл Орта Азия халықтарына, соның ішінде қазақтар мен татарларға да етене болып кеткені соншалық, кейде бұлардың кейбіреулерінің түп төркінін табудың өзі де қиын.

Татар халқының жазба әдебиеті көне дәуірлерден басталады. Шығыс классикалық поэзиясының дәстүрлі сюжеттеріне татар ақындары да көптеген дастандар жазған. Солардың бірі – XIII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Ғали ақынның «Жүсіп пен Зылиха» дастаны.

Сондай-ақ авторлары бізге беймәлім «Кесікбас» және «Сопыларға өсиет» деп аталатын діни-дидактикалық сарындағы шығармалар.

Махмұт Бұлғаридің «Жұмаққа жол» (XIV ғасыр), Мұхамедияр ақынның «Жомарттың сыйы» (XV ғасыр) атты жыр-дастандары кезінде халық арасында мәшһүр болған.

Татар әдебиетінде XVII-XVIII ғасырларда сопылық бағыттағы және дидактикалық сарындағы көркем туындылар басым болды. Бұл кездегі татар әдебиетінің көрнекті өкілдері: Мавля Құли (XVII ғасыр), Утыз Имяни (1754-1834), Шамсетдин Заки (1825-1865).

Исмоил Ағанидің (XVIII ғасыр) «Үндістан мен Арабстанға саяхат» деген шығармасы татар әдебиетіне жаңа түр – «саяхатнамалар» жазу дәстүрін әкеледі.

Ал, енді XIX ғасырдағы татар әдебиетінде ағартушы-демократиялық бағыт мейлінше кең дамыды. Бұл әдеби бағыттың көрнекті өкілдері Әбунасыр Курсави (1776-1818), Шигабутдин Маржани (1813-1889), Қаяум Насыри (1825-1902) т.б. болды.

Дәл осы дәуірде өмір сүрген Загир Бигеев (1870-1902), Ғабдірахман Иляси (1856-1896), Фатих Халиди (1851-1923) шығармаларында адамгершілік, ізгілік, инабаттылық, имандылық т.б. гуманистік идеялар бейнеленген. Әсіресе, Қаяум Насыридің новеллалары, Загир Бигеевтің «Сұлу Қадиша» романы, Ғабдірахман Илясидің «Бақытсыз» деген атпен шыққан пьесалар жинағы татар әдебиетіне кеі өріс ашып, тың тыныс әкелді.

Қаяум Насыри – татар прозасының негізін салушы, татар балалар әдебиетінің ірге тасын қалаушы, халық әдебиеті нұсқаларын жинаушы.

Қаяум Насыридың «Бос уақыт» (1860), «Қырық уәзір» (1868), «Әбдуғалисина» (1872), «Әдебиет жөніндегі әңгімелер» (1884) атты еңбектері татар әдебиетінің дамуына мол үлес болып қосылды. «Қабуснама» (1886), «Қазан татарларының наным-сенімдері мен ырым-салттары» (1880), «Қазан татарларының халық әдебиетінің үлгілері» (1896) деген шығармалары кезінде орыс тілінде жарық көрді.

Татар халқының ауыз әдебиеті тұрмыс-салтқа байланысты туған өлең-жырларға бай болып келеді. Сондай-ақ ертегінің сан алуан түрлері, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, т.б. татар көркем сөз өнерінің алтын қорынан кең орын алған.

Татар мақал-мәтелдерінен:

Әр істің ұстасы бар,
Әр ұстаның ұстазы бар.
Жаңа жеңеді, ескі өледі.
Былырғы іс- біткен іс.

ҒАБДОЛЛА ТОҚАЙ **(1886-1913)**

Ғабдолла Тоқай – татар реалистік әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, атақты ақын, дарынды публицист.

Тоқай әдебиет әлемінде татар халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы жалынды күрескер ретінде келді. Ақынның «Бостандық туралы» (1905), «Арамтамақтарға» (1906), «Мемлекеттік Думаға» (1906) деген жырлары кезінде татар зиялыларына ой салған елеулі құбылыс болды.

Ол қоғам қайраткері, публицист ретінде Қазан қаласындағы алғашқы сатиралық баспасөз органы – «Яшен», («Жасын») журналын шығарған (1908), сондай-ақ ол демократиялық бағыт ұстанған жастардың «Әл-Ислах» газетінде (1905-1909), «Ялт-йолт» («Жалт-жұлт») журналында қызмет істеді.

Ақынның қоғам өміріндегі кемшіліктерді өлтіре сынаған өлеңдері негізінен осы аталған газетте жарияланған. Мұнда ол татар халқын оқу-білімге үндеді, адам бойындағы жаман мінез-құлықты сынады. Бұған ақынның лирикалық, сатиралық өлеңдері, хикаялары мен поэмалары дәлел.

Ақынның «Татар қыздарына» (1906), «Туған жерім» (1907), «Сүтке түскен тышқан» (1907), «Шындық пен өтірік» (1908), «Көңіл жұлдызы» (1909), «Өмір жолында күресушілерге» (1910), «Махаббатқа түсінік» (1912), т.б. көптеген өлеңдері татар әдебиетін түр жағынан да, мазмұн тұрғысынан да байыта түсті.

Ғ.Тоқайдың хикаялары мен поэмалары да («Өлеңмен жазылған кішкене бір хикая», «Пішен базары яки жаңа кескен бас», «Үш ақиқат») ел арасына кең тарап, мәшһүр болған.

ТҮРКІМЕН ӘДЕБИЕТІ

Түркімен халық ауыз әдебиеті – эпостық шығармалар мен ертегілерге мейлінше бай болып келеді. Түркімен фольклорында кең орын алған салалардың бірі – Шығыс классик поэзиясының дәстүрлі сюжеттері («Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп пен Зылиха», «Ғариб пен Санам», «Көроғлы», «Тахир мен Зухра», т.б.) бойынша нәзира үлгісімен тың дастандар жазу деуге болады.

Түркімен жазба әдебиетінің алғашқы ірі өкілдері Бурхониддин Сивосий мен Саид Насмий (XIV ғасыр) шығармаларында өсиет-уағыз айту сарыны басым еді.

Бұдан кейінгі дәуірлерде өмір сүрген Хилали Чағатай (XIV ғасыр), Бархудар Түркмен (XVII ғасыр) сияқты түркімен ақындары өз жырларын сол дәуірдің әдебиет дәстүріне сәйкес парсы тілінде жазды.

Дегенмен, түркімен классикалық әдебиетінің өркендеп, өскен кезені негізінен XVIII-XIX ғасырлар болды. Бұл кезде өзара қырықпышақ болып қырқысып жатқан түркімен ру-тайпаларының басын қосып, бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру міндеті тұрды.

Міне, осы ел бірлігі мәселесін XVIII ғасырда өмір сүрген Андалиб және Азаций сияқты ірі ақындар жырлады. Олар өздерінің Шығыстық сюжетке жазылған дастандары арқылы түркімен халқын ынтымақ-бірлікке шақырды. Мәселен, өзбек шайыры Әлішер Науаи жазған «Ләйлі-Мәжнүн» тақырыбына түркімен ақыны Ғариб Андалиб елді бірлікке үндейтін ғажайып дастан шығарды.

Түрікпен әдебиетінде ақындар айтысының жазбаша түрі ертеректе кең өріс алған еді. Мәселен, Мақтымқұлы мен Дурду Шаһир (XVIII ғасыр) арасындағы, Сеиди (1775-1836) мен Зелелий (1795-1850) арасындағы жазба айтыстардың қоғамдық-әлеуметтік мәні зор еді.

Түркімен әдебиетінің ірге тасын қалаушылардың бірі – Мақтымқұлы Фраги (XVIII ғасыр) болды.

Молла Непес Қадырбердіұлы (1810-1862) – түркімен халқының атақты ақыны және көрнекті музыканты. Ол лирик, әрі эпик ақын. Ақынның «Іздеп келем сүйген жарды», «Көздерің», «Қыз», «Аңсау», т.б. лирикалық өлеңдері күні бүгінге дейін халық арасында әнге салынып жиі айтылады.

Моллас Непес – Шығыс классикалық поэзиясының нәзира дәстүрін түркімен поэзиясында зор шеберлікпен дамытқан ақын.

Бұған Молла Непестің «Таһир мен Зухра» және «Келмек ем» дастандарында адам бойындағы ізгі қасиет – махаббатты зор шабытпен жырлайды. Ақын оқырманын адамгершілікке, ізгілікке, мейірімдікке, достыққа, ынтымақ-бірлестікке үндейді.

Кемине (1770-1840) – түркімен халқының сатирик ақыны Ақын адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықты, тәкәппарлықты, жалқаулықты, сараңдықты, дөрекілікті, қанағатсыздықты, мақтаншақтықты, т.б. өлтіре сынайды. «Кедей», «Қазына» деген өлеңдерінде ел басқарған әкімдердің қатыгездігін, надандығын әжуа етеді.

Түркімен әдебиеті – эпостық шығармалар мен ертегілерге мейлінше бай болып келеді. Түркімен фольклорында кең, орын алған салалардың бірі Шығыс классик поэзиясының дәстүрлі сюжеттері («Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп пен Зылиха», «Ғариб пен Санам», «Көроғлы», «Такир мен Зухра», т.б.) бойынша Нәзира үлгісімен тың дастандар жазу деуге де болады. XVI ғасырда бірнеше шығармалардан (12 жыр) құрастырылған «Китаб Дәдәм Қорқуд» («Қорқыт ата кітабы») жарыққа шықты. Түркі халықтарына ортақ бұл әдеби мұрада ертедегі сол халықтардың әдет-ғұрпы мен діни сенімдері (шаманизм мен қоса ислам діні) және Кавказ, Азия елдерінің эпостық дәстүрлері бейнеленген. Оның сюжеттік элементтері «Кероғлы» («Көрұғлы», XVI ғ.) эпосында да бой көрсетеді. Хилали Чағатай (XVI ғ.), Мырза Бархудар Түркмен (XVII ғ.) т.б. ертедегі Түркімен ақындары шығармаларын парсы тілінде жазды. Ақын Азади (1700-60) шығармаларын шағатай тілінде жазды. XVIII ғасырдың 2-жартысынан XX ғасырдың басына дейін саяси әлеуметтік жаңа жағдайларға байланысты патриотизм сарыны мен азаматтық әуенде жазылған шығармалар пайда болды.

Түркімен жазба әдебиетінің алғашқы ірі өкілдері Бурхониддин Сивосий мен Саид Насмий (XIVғ.), Бархудар Түркмен (XVII ғ.) сияқты түркімен ақындары өз жырларын сол дәуірдің әдебиет дәстүріне сәйкес парсы тілінде жазды.

Дегенмен, түркімен классикалық әдебиетінің өркендеп: өскен кезеңі негізінен XVIII-XIX ғасырлар болды. Бұл кезде өзара қырықпышақ болып қырқысып жатқан түркімен ру тайпаларының басын қосып, бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру міндеті тұрды.

Міне, осы ел бірлігі мәселесін XVIII ғасырда өмір сүрген Андалиб және Азаций сияқты ірі ақындар жырлады. Олар өздерінің шығыстық сюжетке жазылған дастандары арқылы түркімен халқын ынтымақ-бірлікке шақырды. Мәселен, өзбек шайыры Әлішер Науаи жазған «Ләйлі-Мәжнүн» тақырыбына түркімен ақыны Ғариб Андалиб елдегі бірлікке үндейтін ғажайып дастан шығарды. Түркімен әдебиетінде ақындар айтысының жазбаша түрі ертеректе кең өріс алған еді. Мәселен: Мақтымқұлы (XVIII ғ.) мен Дурды – Шаһирдің, Мақтымқұлы – Сеиди (1775-1836) мен Зелилидің (1795-1850) жазбаша айтыстары, Мискинклықтың (1847-1906) өлеңдер циклі Түркімен әдебиетінің жетіліп келе жатқандығын көрсетті. Мақтымқұлы әдебиеттегі жаңа бағыттың негізін қалады. Ол Түркімен әдебиетінде тұңғыш рет өлеңнің «гошпа» (төрттаған) түрін жазып, аруз өлшемін қолданды. XIX ғасырда түркімен лирикасының белгілі өкілі Молланепес (1810-62) шығыс сюжеті негізінде «Таһир мен Зухра» дастанын жазды. Кемине (Мәмедәлі, 1770-1840), Байрам Шаһир (1871-

1948), Кермолла (1872-1934), Молламұрат (1879-1930), Дурды Клыч (1886-1950) әлеуметтік теңсіздікті әшкерелеп, халықтың мұң-мүддесін жырлады.

Кеңес дәуіріндегі түркімен әдебиетінің алғашқы үлгілері Кермолланың («Большевик», 1918), Дурды Клычтың («Мен айтам», 1923, «Байлар», 1924, «Кедейлер», 1924), Буруновтың («Құттықтаймын», 1925) шығармалары болды. Берді Кербабаевтың «Әдет құрбандығы» (1932), Аман-Дурды Аламышевтың (1904-43) «Сона» (1932) т.б. шығармалары әйелдер теңдігіне арналды. 1925 ж. Якуб Насырлының (1899-1958) «25 жылдан соң» повесі шықты. 20 жылдардың 2-жартысында Б. Кербабаев пен Ағажан Дурдыев (1904-47) жаңа тақырыпта прозалық шығармалар жазды. Т. әдебиетінде тұңғыш рет Ата Қаушұтовтың (1903-53) «Қанды орман» (1929), Б. Кербабаевтың «Тирьякеш пен Табиб» (1927) пьесалары жарық көрді. 30 жылдары А. Кекілов (1912-74), Ч. Аширов (1910 ж.т.), Алты Қарлиев (1909 ж.т.), Таушан Эсенова (1915 ж.т.) колхоз құрылысына арналған шығармалар жазды. Проза өркендеп, Хыдыр Дерьяевтің (1905 ж.т.) «Қанды шеңгелден» (1937), Б. Кербабаевтың «Айна мен Артық» (1936) рев. тарихи романдары жарияланды. Қысқа әңгіме жанры қалыптасып, Н. Сарыхановтың (1906-44) новеллалары басылды.

1934 жылы жазушылар одағы құрылды. Түркімен әдебиетінің творчестволық әдісі социалистік реализм болды. 1928 жылдан «Совет әдебиеті» журналы шығып, Түркімен совет әдебиетінің дамып қалыптасуына ықпалын тигізді. Ұлы Отан соғысы жылдарында Ш. Кекіловтің «Иван ағай» (1942), Б. Сейтақовтың (1914 ж.т.) «Қуғындағы қыз», Я. Насырлының «Ерлік» (1942), Б. Кербабаевтың «Құрбан-Дурды» (1943) поэмалары т.б. жарияланды. 50 жылдары Түркімен әдебиетіне Ата Атажанов (1922 ж.т.), Мамед Сеидов (1925 ж.т.), Аллаберды Хайдов (1929 ж.т.), Шахер Боржақов (1929 ж.т.) т.б. жас әдебиетшілер келді. Гусейн Мұхтаровтың (1914 ж.т.) «Алланың семьясы немесе семьяның намысы» (1951 ж. қойылды), «Күміс портсигар», Қ.Сейтліевтің «Жақан» пьесаларында жаңа еңбек, интеллигенттер өмірі көрсетілді. Б. Кербабаев «Алып адым» эпопеясының 2-3 кітаптарын (1947), «Ғажайыптан туылғандар» (1965) романын жазды. 60-70 жылдары прозада Бердіназар Құдайназаровтың «Далалықтар» (1970), Клыч Кулиевтің (1915 ж.т.) «Қара керуен» (1971), А. Атажановтың «Кремни» (1971), Б. Сейтақовтың «Ағайындар» (1-3-кіт., 1960-70), Х. Дерьяевтың «Тағдыр» (1-4 кіт., 1960-71) романдары, Арап Құрбановтың (1927 ж.т.), Ораз Ақмамедовтың (1930 ж.т.) т.б. повестері мен әңгімелері басылды.

Түркімен әдебиетінен Б.Кербабаевтың «Ақ алтынды аймақтың Айсолтаны» (1952) повесі, «Алып адым» (1-2-кітап, 1962-63) романы, Мақтымқұлының «Таңдамалы өлеңдері» (1947, 1959, 1960), «Түркімен жырлайды» (1963), «Түркімен әңгімелері» (1969) атты жинақтар т.б. шығармалар қазақ тілінде жарық көрді.

Мақтымқұлы (шын аты, лақап аты – Фрачи, т.-ө.ж. белгісіз) – 18 ғ-да өмір сүрген, түркіменнің классик ақыны. Азади Дәулетмамбет ақынның баласы. Мақымқұлы ауыл мектебінде, кейін Хиуадағы Шерғазы медресесінде оқыған. Орат Азия, Азербайжан, Иран халықтарының ауыз әдеиеті нұсқаларының жастайынан бастпа, жатқа білген. Оның поэзиясындағы өзекті тақырып – адамгершілік, өлеңдерінде халықты бірігуге, ру ала алауыздағын жоюға Иран шаһы мен Хиуа ханы, Бұхара әмірі сияқты басқыншыларға қарсы күреске, ерлікке үндейді. («Керекті», «Ер», «Болмаса» т.б.) ел ішіндегі бек, қазылар мен молдаларды, жол Қаулық пен тоғымарлықтың сынады («Түркімен» т.б.) Мақтымқұлы бұхара халық, туған ел туралы толғаулары арқылы озық ойлы философ ақын ретінде де көзге түсті. әдет-салт хақында жаңа гуманистік мәселелер көтерді. («Тау санар», «Қарамас», «Кетіп барады», «Болмаса» т.б.). Мақтымқұлы жырлары – халық даналығынан, ауыз әдебиетінен нәр алған жаңа үлгідегі поэзия. Ол араб-парсы поэзиясы үлгісін (арузды) қабылдамай, халық өлеңінің өлшемін падаланды. өлеңдерін халықытық тілмен жазды. Мақтымқұлы шығармалары халық арасына кең тараған. 18 ғ-да оның бірсыпыра өлеңдерін Ф.Шопенинг пен А.Ходза (1842), Г.Вомберн (1863). Батыс Европада жарияланды. М.шығармалары қазақ тілінде шықты.

1861 жылы өзінің Қазан қаласындағы досы, тарихшы-этнограф А.И.Артемовке жолдаған хатныда орыстың атақты жазушысы Салтыков-Щедрин былай деп жазады:

«Осынау талантты.. . Фрачи маған шығыстың Шиллері сияқты болып көрінеді. Мен осы Александр Сергеевичпен (Пушкин туралы) қатар қоюдан қорықпаймын. Оның творчествосына ірі баға беру үшін арабшадан жасалған азғантай үзіндіге сүйсіну мүлде жеткіліксіз. Солай бола тұрса да, Мақтымқұлы мен үшін аса үздік талант екені күнәнсіз».

Мақтымқұлы шығармаларына чуваш әдебиетшісі, тарихшы Спиридон Михайлов та, татар жазушысы Қапан Насыри де сүйсіну сезімін білдірген. Кейбір мәлеметтерге қарағанда Мақтұмұлы поэмаларынжа Л.Н.Толстой да ықылас аударған.

Қазақ арасына Мақтымқұлы есімі ертеден мәлім дей аламыз. Туысқан түркімен халқының ұлы ақыны ойшылы, түркімен әдебиетінің классигі Мақтымқұлы ХҮІІІ ғасырда өмір сүріп өткен ақын.Оның өмірбаянын зерттеуші адамдардың айтуына қарағанда, Мақтымқұлының әкесі Дәулетмәмбет. Азади деген кісі өз тұсында атақты ақын, ғалым болғн көрінеді. Солай болғандықтан, Мақтымқұлының өлең-сөзге бола күнінен үйір болып өсуі әдбен мүмкін нәрсе.

Мақтымқұлының ақындыққа неше жасынан бастап араласқанын дәлме-дәл айту қиын. Дегенмен, ол қалдырып кеткен мұра сан жағынан да, сапа жағынан да ауыз толарлықтай. Мақтымқұлы жазған өлең сондай екен. Бұл шығармаларының ішінен өлеңнің әр түрін кездестіруге болады: батырлық жайын айтатын өлеңдер лирикалық философиялық, сатиралық

өлеңдер, өмірбаян жайын қозғайтын өлеңдер, публицистикалық толғаныстар.

Заманның озғын ойлы, данышпан ақыны өзінің поэзиялық шығ-нда туған халқының өміріні кеңінен қамтып, мейлінше толық көрсетеді. Халықтық тұрмыс-күйі, туып өскен жерге махаббаты әділеттікті ақсауы,еркін өмірге құштарлығы қанаушыларынан өзіне лайық орын алады.

Ол заман түркімен халқы үшін қытымыр, қиын заман еді. Ру алалыға күшті, өз мемлекеті жоқ түркімендердің бір бөлігін Бұхар хандығы билесе, енді бір бөлігін Хиуа хандығы билеп төстейтін. Бұлардың үстіне, түркімен халқына Иран шахтары мен байлары да көз алартып, қысым көрсетіп отыратын.

Түркімен халқы осындай сыртқы тепкімен қабат. өз ішіндегі хан, сұлтандардан да көп жапа, шегіп, азап тартқан шақ еді. Бірақ бостандық, әділеттік сүйгіш халық соның бәріне қарсы аянбай алысты.

Мақтымқұлы туған халқының жаңағыдай халге ұшырағанын өз көзімен көрген ақын. Сол ауыр бейнетті өзінің де бейнеті санап, зхалық қайғысына ортақ болған. «Ол өз өміріне қарап халықтың, халық өміріне қарап өзінің өмірін көрген».

Оның поэзиясының халықпен бірге өсіп біте қайнасуы, өзінің таңдаулы шығармаларында еңбекші халық тұрмысының реалистік суреттерін шебер беруі Мақтымқұлын шын мағынасындағы ұлы ақын етеді.

Ол халық қуатына, ел күшіне әбден сенген адам. Мұны оның «Елімен», «Менімен», «Көздер», «Жар керек» сияқты өлеңдерін көріге болады. Бірқатар жырларында ол ер ірегі ел деген пікір айтады:

Биік тауға бұлт төнсе,
Сарқылады сел деген
Ер басына іс келсе,
Ақылдасар елменен!-

Туған жерді, ел-жұртты сүю керек, сол үшін қызмет ету керек, сол үшін қызмет ету керек. Адам өмірінің мағынасы осы. Соны түсіну керек.

Мақтымқұлының жастарға айтатын ақыны да отаншылдық сарында болып келеді:

Ерлер өлер ел үшін
Жанын қияр көп үшін.
Ер жігітке ол үшін.
Намыс керек, ар керек.

Адам елмен адам. Елсіз оның күні жоқ деген идеяны ол бісыпыра өлеңдерінде баса айтады. Мақтымқұлы әділетсіздікке қарсы алысып, поэзиясын хандарға, бектерге қарсы қару етіп жұмсаған ақын. «Қалмады», «Бастады», «Бар шығар», «Келмес пе»сияқты өлеңдері осыны аңғартады. «би мен бегі жегіш, парақор» зұлымдықты шеней отырып, ақыры бір жақсылық келер деген үміт білдіреді.

Дүние сенің бір бұл емес келгенің,
Қып-қызыл қан тістеріңді көрмегін.
Құтшы үңгіген аясын сенің ермегін,
Көңіл сергіп, жылаған бір күлмес пе?

Әлдінің әлсізге, күштінің нашарларға озбырлық жасап, тізе көрсетіп жватқаны көрген ақын қаламының өткір ұшын озбырларға қолдайды. «Қайда барсаң халық үстінде қолың сор» екенін айта келіп:

Залымдардың жұртқа сырты қабарып,
Қамшысынан қаны толы бастады,-

деп зорлық-зомбылық дүниесінің өкілдерін суреттейді.

Мақтымқұлы жинағында «айрылдым», «Сұлу» сияқты, жүрек түпкірінен қайнап шыққан, нәзік сезім күйін білдіретін әдемі, сыршыл өлеңдер де бар. Мақтымұлы шығарамалырындағы ақын Ғали Орманов 1947 жылы аударды. Кейін бірқатар өлеңдерін Ғафу Қайырбековте қазақшалаған.

Түркімен жазба әдебиеті көне дәуірден басталады. Ең көне үлгілері – Ғалидың ізгі махаббаты жырлаған «Жүсіп және Зылиха» (13 ғ-дың басы) поэмасы мен авторы белгісіз діни-эпикалық «Кесікбас» («Кисекбаш») жыры, «Сопыларға өсиет» атты дидактикалық шығарма т.б. сондай-ақ Алтын Орда дәуірінде жазылған. Құтбтың (14ғ) «Хұсрау және Шырын» (1342) поэмасы мен Хорезмидің «Махаббат кітабы»(1354), беріректегі Махмұт Бұлғаридің «Жұмаққа жолы» (1370) мен Мұхамедиярдың әр алуан поэмаларын (16ғ.) атауға болады. Феодализм дәуіріндегі татар жазба әдеиеті суфизмге негізделген діни-дидактикалық сипатта дамыды. Мұның өкілдері: Мавля Кули (17ғ.2-жартысы), Утыз Имяни (1754-1834), Шамсетдин Заки (1825-65) және т.б. болды. 18 ғасырдағы әдебиетте саяхатнамалар (Ғали Чокри, 1826-89) басым болса, 19 ғасырда діни мадақ өлеңдер, хат, әңгімелердің авторларымен қатар, Әбділманих Ғабдессалям – Қарғалы (1782-1828), Ғабделжаббар Қандали (1797-1860), Мифтахетдин Ақмолла (1831-95), Яков Емельянов (1848-99) тәрізді татардың реалистік поэзиясының қалыптасуына елеулі үлес қосқан бір топ ағартушы ақын-жазушылар әдебиет майданына келді.

XIX ғасыр әдебиетінде мұсылмандық схоластикаға қарсы ағартушы-демократиялық бағыт кең өріс алды. Бұл тұста Әбунасыр Курсави (1776-1818) бастаған антифеод. Күресті Шигабутдин Маржани (1813-89) одан әрі жалғастырады. Каюм Насыри (1825-1902) өзінің әдеби, ғылыми пед.еңбектерімен татардың қазіргі әдеби тілінің негізін қалады. Ақмолла, Загир Бигеев (1870-1902), Ғадірахман Ильяси (1856-95), Фатих Халиди (1851-1923) шығармаларында адамгершілік, ізгілік пен зұлымдық, надандықтың бітіспес күресі сипатталады. Закир Хади (1863-1933), Шакир Мұхаммедов (1865-1923) бастаған бұл күрес 20ғ-дың басындағы әдебиетте революциялық-демократиялық бағытқа келіп ұласты. 1905-07 жылдардағы төтұсында татар төңкеріс тілінде газет, журналдар шыға бастады, әдеби-

сын, революциялық публицистика дамыды. Дәл осы тұста бүкіл халықтық демократиялық қозғалысқа Ғабдулла Тоқай (1886-1913), Ғалымжан Ибрагимов (1887-1938), Мажит Ғафури (1880-1934), Ғ.Камал (1879-1933), Ф.Амирхан (1886-1926), Ш.Камал (1884-1942) тәрізді ақын, жазушылар жігерлі үн қосты. Рев.-демокр. идеология мен либералдық-буржуазия күшейе түсуі пролет.әдебиеттің тууына жол салды. Бұл жағдай жазушы Ғ.Құлахметов (1881-1918) творчествосынан айқын көрініс тапты. Әдебиетке С.Рамиев (1880-1926), З.Ярмаки (1890-1965), Ш.Бабич (1895-1919), Мұхаммед Ғали (1893-1952), Ф.Валиев (1892-1914), М.Файзи (1891-1928), К.Тинчурин (1887-1947) тәрізді ақын, жазушылар қосылды. Азамат соғысы жылдары әдебиет майданына Ш.Усманов (1898-1937), М.Мақсұт (1900-62), Қ.Нажми (1901-57), Мұса Жалил (1906-44), Х.Такташ (1901-31), А.Шамов (1901ж.т.), Б.Рахмат (1897-1957) тәрізді жауынгер жазушылар келіп қосылды. Татар кеңес әдебиетінің 20-жылдардағы туындылары Ғ.Ибрагимовтың «Қызыл гүлдар» (1922) повесі мен «Терең тамырлар» (1928) романында, Ш.Камалдың «Таң сәриде» (1927) романы мен Қ.Нажмидың «Шұғылалы соқпақ», «Күн астындағы жаңбыр» (1930) повестреніде, сондай-ақ Ф.Бурнаш (1898-1946), Х.Туфан (1900 ж.т.) шығармаларында жаңа өмірдің жалынды күрескерлерінің бейнелері жасалып, дәір көріністері эпикалық сипат алды. 30 жылдары татар әдебиетінде соц.реализм қалыптаса бастады. Еңбек, ұжымдастыру, өндіріс тақырыбы өз шешімін тапты. Осы тұста Ш.Камалдың «Жақсылық пайда болғанда» (1937), М.Ғаляудың (1887-1938) «Мұхаджар» (1934), М.Амирдің (1907 ж.т.) «Ақ Еділ»(1936), Ғ.Башировтің (1901ж.т.) «Сиваш» (1937) роман, повестері жарық көрді. Бұл кезең әдебиетінен адамның рузани өмірін филос.мәнмен жырлайтын А.Файдидің (1903 – 58) «Флейталар» поэмасы мен «Тоқай» драмасы елеулі орын алды. Әдебиеттің өзге жанрлары да даму, өрлеу үстінде болды. Комедия жанрларында К.Тинчурин (1887-1947), Хұсни, Н.Исанбет (1900ж.т.) тәріздес жазушылар көзге түсті. Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген ақын, жазушылар майданға аттанып, жауға қарсы күресте қаламымен де, қаруымен де қажырлы еңбек етті. Мұса Жалил, Ф.Карим, С.Хаким (1911 ж.т.), М.Садри (1903 ж.т.), З. Нұри (1921ж.т.), С.Баттал (1925ж.т.) жырлары мен Нәжми, Ғази, Х.Усманов (1908ж.т.), Т.Гиззат (1895-1955). Н.Исанбет (1900ж.т.) шығармалары соғыс жылдарының әдеби жылнамасына айналды. Мұса Жалилдің «Маобит дәптері» кейін тарихи өшпес даңққа бөленді. Соғыстан кейінгі дәуір әдебиетінде бейбіт кезең мен коммунизм орнату жолындағы қажырлы еңбек тақырыбы кең орын тепті. Бұл кезеңде қысқа әңгіме, повестремен қатар эпикалық туындылар да бой көрсете бастады.

Қ.Нәжмидің «Ескек жол» немес «Көктем желі» (1948), Башировтың «Намыс», Абсалямұлының «Ғазинұр» (1953), Ғазидің «Ұмтылмас жылдар» (1-3кіт., 1949-66), Әмірдің «Таза жаны» (1-2бөл., 1954-60) мен т.б. көптеген туындыларда замандас бейнесі жасалды. Бұл жайт драматургия саласындағы Ишмұратовтың «Дауылға қарсы» (1964), Исанбеттің «Мұса», (1956), Әмірдің «Бостандық» (1960), Ш.Хұсайыновтың «Зүбайда – адамзат баласы» (1965), Х.Вахиттің (1918ж.т.) «Алғашқы махаббат» (1960) атты шығармаларынан да жақын көрініс тапты. Балалар әдебиеті дамыды. 60 жылдары И.Юзеев (1933ж.т.), Ш.Ғалиев (1928 ж.т.) Э.Мәліков (1921ж.т.), С.Сүлейменова (1926ж.т.), Р.Файзуллин (1943ж.т.), Р.Харисов (1941ж.т.), Н.Фатах (1928ж.т.) Э.Қасимов (1930ж.т.), Ю.Аминов (1924), С.Шүкіров (1918ж.т.), Т.Минуллин (1935ж.т.) және т.б. көптеген жастар келіп қосылды.

Сын мен әдебиет тану ғылымы да өсіп өркен жайды. Танымал ақын, жазушылар творчествосы мен әдебиет тарихына арналған бір топ монографиялар жарық көрді. «Татар совет әдебиетінің тарихы» жазылды (1965). Бұл іске Х.Усманов (1908ж.т.), М.Ғайнуллин (1903ж.т.), Ғ.Халит (1915 ж.т.)Б.Ғиззат (1918ж.т.), Ғ.Кашшаф (1907ж.т.), Х.Хайри (1910ж.т.), Р.Бикмұхамедов (1928ж.т.), Н.Юзеев (1931 ж.т.), Р.Мұстафин (1931ж.т.) және басқалар қатысты. Татар әдебиетінен қазақ тіліне Ғ.Тоқайдың «таңдамалы шығармалары» (1952,1975), «Жезтырнақ» (1957), «Шөрәлі» (1966) атты жинақтары, Ғ.Ибрагимовтың «терең тамырлар» (1936), «Қазақ қызы» (1960), «Біздің күндер» (1971), Нәжми Қауидің «Көктем желі» (1952), Хусни Фатихтың «жаяудың соқпағы» (1960) романдары, Жалил Мұсаның «Жырларым» (1955), «Соғады жүректері»(1966), И.Салаховтың «Көкшетау жырлары» (1961) жинақтары, Ш.Усмановтың «Торғай даласында» (1972) повестер мен әңгімелер жинағы, Исанбет Нәкидің «Мұса Жалил» (1962) трагедиясы т.б. шығармалары аударылған.

ТҮРІК ӘДЕБИЕТІ

Түркия Республикасының негізгі халқы – түріктердің әдебиеті туралы айтудан бұрын осы мемлекеттің өзі жайында қысқаша мәлімет бергеніміз жөн сияқты.

Түркия Республикасы – Батыс Азия мен Оңтүстік Шығыс Еуропадағы мемлекет. Территориясы негізінен (97 процентке жуығы) Кіші Азия түбегіне, яғни Анадолы (Анатолия) жеріне орналасқан.

Халқының саны 40,2 млн. (1975 ж.) халқының 90 проценттен астамы – түріктер. Мемлекеттік тілі – түрік тілі. Ресми діни нанымы – ислам діні. Астанасы – Анкара қаласы.

Мемлекеттік құрылысы жағынан Түркия – Республика. Мемлекет және үкімет басшысы – президент. Бірден-бір заң шығаратын жоғарғы өкімет органы – екі палаталы парламент.

Түрік халқының ұлт-азаттық күресін (1918-1922) басқарып, туған елін сан ғасырларға созылған сұлтандар әулетінің езгісі мен империалистік мемлекеттердің қанауынан құтқарған – Мұстафа Кәмәл Ататүрік (1881-1938) еді. Ататүрік бастаған күрестің нәтижесінде Батыс үлгісіндегі, Еуропалық сипаттағы демократияға негізделген бүгінгі Түркия Республикасы дүниеге келді (1923 ж. 29 қазан). Оның тұңғыш президенті Ататүрік болды.

Түрік халқының алдындағы орасан зор еңбегі ескеріліп, Ұлы Ұлттық Мәжілістің (парламенттің) арнайы қаулысымен Мұстафа Кәмәлға 1934 жылы «Ататүрік» (Түріктердің атасы) фамилиясы берілген.

Түркия Республикасы мен Қазақстан арасындағы мәдени, әдеби, саяси, экономикалық байланыстар күн сайын арта түсуде. Бұл игі іске екі елдің президенттері Сүлеймен Демирел мен Нұрсұлтан Назарбаев мол үлес қосып келеді.

Түрік әдебиеті өзінің қайнар-бастауларын бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ әдебиет – ежелгі түркі әдебиетінен алады.

Түрік қағандығы (552-745 жылдар) тұсында өмірге келген «Күлтегін» батыр туралы жыр, VI-IX ғасырлардың әдеби мұралары – «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз-наме», Әбу-Насыр Әл-Фараби өлеңдері: X-XII ғасырлардағы әдебиет үлгілері – Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны, Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмат» («Даналық кітабы»), т.б. ежелгі мұралар түрік жазба әдебиетінің де алғашқы бастаулары болып табылады.

Сонымен бірге, XV-XVII ғасырлар түрік поэзиясының дамуындағы классикалық дәуір саналады. Бұл кезде Түрік әдебиетінің дамуына, әсіресе, Месехи (1470-1514), Михри Хатун (1456-1514), Махмұд Бақи (1526-1600) сияқты ақындар мол үлес қосты.

Түрік әдебиетінде XVIII ғасырда сопылық бағыттағы поэзия мейлінше дами түсті. Бұл бағыттағы ең көрнекті туынды – Шейх Галптің (1757-1799) («Сұлулық пен махаббат» поэмасы еді. Бұл кезде түрік әдебиетінде жаңа жанрлар (драма, новелла, роман) пайда болды. Түріктің жаңа әдебиетін дамытуға Ибраһим Шинаси (1826-1871), Намық Кемал (1840-1878), Шемсеттын Сами (1850-1904), Ахмет Мидхат (1844-1913) сияқты қаламгерлер атсалысты.

Абдулхақ Хамид Тархан (1952-1937), Реджаизаде Экрам (1847-1913), Тевфик Фикрет (1867-1915) сияқты сөз зергерлері түріктің көркем сөз өнеріне көптеген жаңалықтар енгізді.

Ең бастысы – түрік және қазақ әдебиеттерінің тарихи тамыры ортақ, ал шыққан тегі, яғни қайнар-бастауы бір екенін ескергеніміз жөн.

Түркі халқының ерте заманда жасаған мәдени мұрасының бір түрі – халықтың ауыз әдебиеті. Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан, әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған ұжым болып творче-стволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен. Ауыз әдебиетін фольклор деп те атаймыз. Фольклор – ағылшын сөзі. Ол – халық творчествосы, халықтың ауызша тудырған көркем шығармасы, халық даналығы деген ұғымды береді. Фольклор дүние жүзіндегі халықтардың бәрінде бар. Ал халықтың ауыз әдебиетін зерттейтін ғылымды фольклористика деп атайды.

Ауыз әдебиеті – ертеден келе жатқан мұра. Бұл жөнінде орыс халқының ұлы сыншысы В. Г. Белинский «әдебиет деген сөздің жалпы мағынасы» туралы жазған еңбегінде ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасындағы айырмашылықтарды айта келіп, ауыз әдебиеті халықтың ерте замандағы ой-санасының жемісі деп көрсетеді. «Халық немесе тайпа жазу

өнерін білмеуі мүмкін, бірақ оның поэзиясы болмауы мүмкін емес, әдебиетінің тым ерте кезде, халықтың жазу-сызу өнері болмаған заманда туғандығын дәлелдейді. Бұл расында да солай. Қай халықты алсақ та, оның көркем әдебиеті ауыз әдебиетінен басталады. Демек, ауыз әдебиеті болмаған, бірден жазба әдебиетін жасаған халық бұрын-соңды тарихта кездеспейді.

Әдебиеттік жағынан алғанда, қазақтың ауыз әдебиеті де әр алуан. Халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған шығармалар, мақал-мәтелдер, аңыз, ертегілер, батырлар жыры, тұрмыс-салт жырлары, айтыс өлеңдері т. б. қазақ ауыз әдебиетінің негізгі түрі болып табылады, әрине, ауыз әдебиетінің барлық түрі бір мезгілде тұмаған және олардың тууына себеп болған жағдайлар да біркелкі емес, әркелкі. Бірақ бұл мәселе, яғни қазақ ауыз әдебиетінің қай кезде қандай түрі туғандығы, ғылымда әлі күнге дейін дәлелденбей келеді. Әйткенмен өткен кезде орыстың және шетелдердің бірсыпыра ғалымдары ауыз әдебиетінің шығу жайына біраз көңіл аударып әр түрлі пікірлер айтқан-ды. Олар ауыз әдебиеті қалай туды, қалай дамыды деген мәселені өздерінше баяндап, әр алуан теориялар шығарған-ды. Бұл теориялардың қазақ ауыз әдебиетіне тікелей қатысы болмаса да, жалпы ауыз әдебиетін зерттеуде алған орны да бар еді. Сондықтан бұл теориялардың кейбіреулеріне шолу ретінде қысқаша тоқтай кетелік.

Өткен ғасырдың орта шенінде Батыс Европада, Ресейде ауыз әдебиетін зерттеген буржуазияшыл ғалымдар «мифтік теория» дегенді ойлап шығарды. Бұл теорияны XIX ғасырдың 50-60-жылдарында орыстың Ф.И.Буслаев, Ф.Миллер, А.Н.Афанасьев секілді ғалымдары қолдап, ауыз әдебиеті дінге, діни ұғымдарға, әр түрлі мифтерге байланысты туды және ауыз әдебиетінің алғашқы кейіпкерлері құдайлар болды деп қарады. Ауыз әдебиетін жасауда адамдардың саналы рөлі болған жоқ, ауыз әдебиетін құдайлардың өздері туғызды, адам баласы құдайлар жасаған мифтерді ауыз әдебиетіне қосушы ғана болды және оны өзгертпей, бергі заманға алып келді десті. Сөйтіп, идеалистік көзқарасқа негізделген «мифтік теория» ауыз әдебиетінің шығу тегін ашып бере алмады. Экономиканың, қоғам өмірінің ілгерілеп дамуына қарай ертедегі мифтік ұғымдар да, наным-сенімдер де өзгеріп, жаңарып отыратынын және олардың жоғалатынын «мифтік теорияны» жақтаушылар мойындамады және мойындағысы келмеді.

Ауыз әдебиетінің шығуы жайында өткен ғасырдың екінші жартысында батыста тағы бір теория пайда болды. Бұл “ауысып алу” (“теория заимствования”) деп аталды. Оны Ресейде А.Н.Пыпин, В.В.Стасов, А.Н.Веселовский т. б. ғалымдар қолдады. Ауыз әдебиетін басқа елдердің ауыз жағынан салыстыра зерттеді және әр ұқсас келетін сюжеттерге айрықша нәтижесінде, бір елдің ауыз әдебиетінде екінші бір елдің әдебиетінен ұшырай олар бір-бірінен ауысып алған деп алулар әр түрлі қарым-қатынас, жасалған дейді. Мәселен, Веселовский орыстың батырлар

жырының сюжеті Батыс Европадан оны тек Батыс емес, Шығыс дәлелдейді. Орыс халқы Шығыс елдері ауыз әдебиетінен көп сюжет алған деген пікірді Стасов та кейіннен Потанин де баса көрсетеді баса көрсетеді. Орыстың батырлар жырында Илья Муромецтің өз баласымен соғысатыны айтылады. Мұны «ауысып алу» теориясын қолдаушылар Шахнамадан келген сюжет деп қарады. Сөйтіп, олар әрбір халықтың творчестволық қабілетін жоққа шығарады. Олардың ойынша бірде-бір халық өз тарапынан шығарма тудыра алмақ емес тек даяр сюжетке ие болады сол сюжетті өз тілінде жырлайды және олардың мұндай шығармалары бір елден екінші елге ауысып отырады мекені жоқ сюжетке айналады.

Екіншіден, бір халықтың ауыз әдеби тегісінде немесе батырлар жырында к басқа бір халықтың ауыз әдебиетіне ұқсас Мұндай ұқсастық скі халықтың, кейде бірнеше халықтың жаңағы сюжеттерді бір-бірінен ауысып алғандығынан бола бермейді. Ондай ұқсастық экономиканың тұрмыс-тіршіліктің қоғамдық өмірдің ұқсастығынаң туады. Бір-бірімен ешқандай қарым-қатынас жасамаған шалғай жатқан халықтардың ауыз әдебиетінде ұқсас сюжеттердің болу себебі міне, осыған байланысты. Бұған кезінде Г.В.Плеханов та айрықша көңіл аударған болатын. Ол өзінің «Адрессіз хат» дейтін еңбегінде ауыз әдебиетіндегі сюжет ұқсастықтарын халықтардың тұрмыс-тіршілік, шаруашылық, қоғамдық жағдайларының ұқсастығынан іздейді. Осы ретте мысалға Манас пен Қобыланды батыр жайындағы жырларды алайық. Мұның бірі – қырғыздың, екіншісі – қазақтың жыры. Осы екі батырдың туысын жырлауда үлкен ұқсастық бар. Мәселен, Манастың әкесі Жақып баласыз адам болады. Көп уақыт оның еліне жау шабуылдап күн көрсетпейді. Жақып құдайдан бала тілейді, жауға қарсы күресетін, ел қорғайтын ұл бер дейді. Ал Қобыландының әкесі Тоқтарбай да осындай. қызылбастардан қысым көре берген Тоқтарбай құдайдан басқыншылардан елді қорғай алатын бала бер деп жалбарынады.

Сырт қарағанда бір-біріне өте ұқсас келетін бұл сюжетті қазақ ақындары қырғыздан немесе қырғыз жыршылары қазақтан алған секілді болып көрінеді. Шынында олай емес. Бұл сюжет осы екі халықтың ертедегі өмірінен алынады. Тарихи деректерге қарағанда, қазақ пен қырғыз елі көп уақыт шетелдік басқыншылардың шабуылын көрген. Сондай жағдайда басқыншыларға қарсы аттанып, жаудан ел-жұртын қорғап қаларлық ұлды қырғыз да, қазақ та арман еткен. Мұны олар өздерінің жырына да қосқан. Осы бір мысалдың өзі-ақ сюжет ұқсастығы «ауысып алу» нәтижесінде тумайтындығын, ол халықтардың тұрмыс-тіршілік, қоғамдық жайларының ұқсастығына байланысты болатындығын көрсетеді. Рас, ерте заманнан бастап әр түрлі шаруашылық, мәдени қарым-қатынастар жасаған және көршілес отырған халықтардың бір-біріне әдебиеттік әсер ететіні болады. Мысалға қазақпен туыс, ағайындас қырғыз, өзбек, түркімен, қарақалпақ халықтарын алайық. Бұлардың арасында туысқандық қарым-қатынас ертеден келе жатыр. Олардың әдебиеті бір-біріне әсер еткен, өзара кейбір сюжетті «ауысып алған» жайы да бар. Бұған

қарап, аталшн халықтардың өзіндік таланты, творчестволық қабілеті жоқ, тек бір-бірінен сюжет алып отырған, сол сюжеттерді ғана жырлап өткен деуге болмайды. Олардың әрқайсысы үлкен талант иесі, ауыз әдебиетінің неше алуан әдемі үлгілерін тудырған және ондай творчестволық іс қолынан келетін халықтар. Откен ғасырдың ақырынан бастап төңкеріске дейінгі дәуірде ауыз әдебиетін зерттеу жөнінде жоғарыда аталғандардан басқа тағы бірнеше теориялар болды. Соның ішінде ауыз әдебиетінің шығу жайын тексеруде басқа теорияларға қарағанда аз да болса ғылыми негіз бары – «тарих мектебі» деп аталған еді. Оның негізін салушы орыс ғалымы В. Ф. Миллер – ауыз әдебиетін, әсіресе орыстың батырлар жырын көбірек зерттеген адам Көп жылғы зерттеу еңбегінің қорытындысы етіп, ол 1897 жылы «Орыс ауыз әдебиеті жайындағы очерктер» деген кітабын шығарды. Осы еңбегінде В. Ф. Миллер орыстың батырлар жыры монғол басқыншыларының шабуылына байланысты туды деп қарайды. Бұл пікірін ол тарихи материалдар, деректер келтіре отырып дәлелдейді. Батырлар жырын тарихта болған оқиғалардың айнасы, соның документі деген қорытынды жасайды.

Ауыз әдебиетін, соның ішінде батырлар жырын зерттеуде басқа теорияларға қарағанда «тарих мектебінің» пікірлерінше ауыз әдебиеті халықтың өміріне, тарихына байланысты, туады деуі бұрын айтылмаған тың пікір болатын әйткенмен, ауыз әдебиетін түгелімен өткендегі тарих және оның документі деп қарау қате айтылған пікір еді. Рас, халықтың тарихынан елеулі орын алған оқиғалар әдебиетке әсерін тигізбей қоймайды, кейде ол әдеби шығармалардың тууына себепші де болады. Бірақ та ауыз әдебиеті тарихи оқиғаларды өз қалпында, болған күйінде жырлай бермейді,, Тарихи фактілерді негізге ала отырып, оны ақындық қиял арқылы құбылтып жырлайды, суреттеп көрсетедр кейде асырып, кейде әсірелеп елестетеді, ауыз әдебиеті тарихи оқиғаларды сурет арқылы бейнелейді. Олай болса ауыз әдебиетін тарихтың өзі, соның документі деуге де болмайды.

Сөйтіп, ауыз әдебиетінің туу, қалыптасу жайын буржуазияшыл ғалымдар дұрыс түсіндіріп бере алмады. Бұл мәселені тек марксизм-ленинизм іліміне сүйенген қазіргі ауыз әдебиеті ғылымы ғана толық шешіп берді. қазіргі ғылым ауыз әдебиеті адамдардың еңбек, кәсіп етуіне, тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне және оның дамуына байланысты туғандығын дәлелдеді. Ауыз әдебиеті халық өмірімен тығыз байланыса отырып, оны жан-жақты суреттейді, әр түрлі бейнелеу арқылы елестетеді. әрине, бұдан ауыз әдебиеті бірден дамыған деген ұғым тумайды. Оның кейбір үлгілері ескі дәуірде, рушылдық қоғамда туған; бертін келе – қоғамдық, экономикалық жағдайлардың, адам баласының дүние танудағы ой-өрісінің ұлғайып өсуіне қарай ауызәдебиеті де дамып отырған. Демек, халықтың қоғамдық өмірі, тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік көзқарасы т. б. ауыз әдебиетінің тууына және қалыптасып дамуына әсер еткен, мазмұн берген. Сондықтан да ауыз әдебиеті өзінің даму жолында талай тарихи

дәуірлерді басынан кешірген, талай таптық, қоғамдық тілектер мен көзқарастардың елегінен өткен әрбір қоғамдық құрышыс, таптық тілектер ауыз әдебиетінің идеялық бағытына, мазмұнына ықпал жасаған, әрқайсысы өздерінің мүдделеріне сәйкес ауыз әдебиетін ту-дырған, оны пайдаланып отырған.

Ауыз әдебиетінің бұл айтылған түрлері, әрине, бір мезгілде туып, бірден қалыптасқан жоқ. Әрқайсысының шығу, өсіп-өркендеу тарихы, ұзақ уақытқа созылған даму жолдары бар. В.Г.Белинский жоғарыда аталған еңбегінде және «әдебиеттің түрлері» мақаласында ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасында елеулі айырмашылықтар барлығын көрсетеді. Оның айтуынша: ең басты айырмашылық шығарманың авторы белгілі болу-болмауында. Осыған байланысты, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің айырмасы жөнінде В. Г. Белинскийдің бір пікірін келтірейік. Ол былай дейді: «Ауыз әдебиетін алатын болсақ, оның жұртқа аты белгілі авторы болмайды, өйткені қашан да болса, ауыз әдебиетінің авторы халық болады. Халықтың немесе бір тайпаның жас шағында ішкі және тысқы тіршілігін ешбір боямасыз айқын көрсететін қарапайым, үстіртін аңғал өлең-жырларын шығарған кімдер еді, оны ешкім білмейді... Ал әдебиетті алсақ, ол мүлде басқаша болады: оның шығарушысы халық емес, оның авторлары – халық рухының әр алуан жақтарын өзінің ақыл-ойы арқылы білдіретін жеке адамдар, жеке адамдар әдебиеттегі өздерінің праволарын толық өз қолына алады, сөйтіп, әдебиет дәуірлері сол жеке адамдардың аттарына байланысты болып белгіленеді». Белинский бұл пікірін «Әдебиеттің түрлері» және «Әдебиет деген сөздің жалпы мағынасы» туралы жазған еңбектерінде де айтады. Ұлы сыншының пікірінше ауыз әдебиеті мен көркем әдебиеттің арасындағы басты айырмашылықтың бірі жеке авторлардың болу-болмауына байланысты. Және де дәуірінің, бүкіл халықтың рухын білдіретін жеке авторлардың шығуы экономиканың дамыған, қоғамдық ой-сананың ұлғайып өскен кезінде болады, экономиканың дамуы мәдениеттің, техниканың өсуіне ықпал жасайды, жазу өнерін шығарады, кітап басу ісінің тууына әсер етеді, осыдан былай жеке авторлардың шығармалары жұртқа жазу үлгісінде, баспа арқылы тарайтын болады дейді.

Демек, жазба әдебиеттің қандай туындысын алсақ та оның авторы белгілі болады. Соған қоса оның өмірбаяны, шығармаларының қашан, қандай тақырыпқа арналғандығы, қай кезде баспа жүзіне жарияланғаны т. б. көпшілікке мәлім болып отырады. Ал ауыз әдебиетінің авторлары белгісіз болады. Бұдан, әрине ауыз әдебиетінде автор болмайды деген ұғым тумайды. Онда автор болған. (Мәселен, «Ер Төстік», «Күн астындағы Күнікей қыз», «Алдар Көсе», «Қобыланды батыр» т. б. сияқты ертегі, әңгіме, жырлардың қайсысын болса да әуел баста жеке авторлар шығарған. Бірақ ол кезде жазу-сызу өнері болмағандықтан авторлардың өмірбаяны, аты-жөні сақталмаған. Ал шығармалары ауызша айту түрінде туып, ел арасына ауызша айту ретімен тарап кеткен. Олардың авторы халықтың өзі

болған. Ауыз әдебиетін халық әдебиеті деп атаушылық, міне, осылай туған. Ауыз әдебиетінің жазба әдебиеттен келесі бір айырмашылығы ауыз әдебиеті шығармаларында варианттардың көп болуында.

Бір-біріне жалпы мазмұны, оқиға желісі, кейіпкерлерінің аттары ұқсас келетін шығармаларды бір шығарманың туынды түрі, яғни варианты десек, бұл ауыз әдебиетінде көп кездеседі. Мысалға «Қобыланды батыр» жырын алайық. қазіргі күнде бұл жырдың 28 варианты бар. Олардың жалпы мазмұны, оқиға желісі, басты кейіпкерлерінің есімдері бір-біріне ұқсас келеді. Бәрінде айтылатын басты әңгіме: қобыланды батырдың сыртқы және ішкі жауларға қарсы күресі, осы жолда оның жасаған ерліктері. Бұл оқиғалар жырдың варианттарында әр түрлі жырланады, ал ол варианттарда өзара үлкенді-кішілі айырмашылықтар болып отырады. Мұнымен қатар ауыз әдебиетінде (варианттардың көп болуын шығарманың ауызша шығарылып, халыққа ауызша айту арқылы тарауына байланысты деп білеміз. Мәселен, ертегінің өзінше ертегіні (немесе жыршы өзінше жырды) көпшіліктің жиналған жерінде айтады. Сол арада тындаушы көпшіліктің арасынан жаңағы ертегінің (немесе жырдың) мазмұнын, оқиғасын ұғып алушылар табылады. Енді олар сол ертегіні екінші бір жерде өзінше әңгімелейді, жаңалап айтады, алғашқы әңгімелерінің кей жерін қысқартып, кей жеріне тыңнан оқиға қосып ұлғайтады. Сөйтіп, ертегінің (немесе жырдың) екінші бір туынды түрі, варианты шығады. Ал жазба әдебиетте мұндай жағдай кездесе бермейді. әрбір жазушы (не ақын) шығармасын өз атынан жария-лайды, оны екінші бір автор иемденіп кетпейду қай шығарманы кімнің, қашан шығарғаны жұртқа белгілі болып отырады. Ауыз әдебиетінің жазба әдебиеттен тағы бір айырмашылығы бар. Ол: ауыз әдебиетінде қалыптасқан дағдылы сөздер мен сөйлемдердің, тұрақталған ұқсастық пен ұйқастардың жиі кездесетіндігінен көрінеді. Мысалы, ертегілердің көпшілігі:

Ерте ерте ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен
Қырғауыл жүні кызыл екен,
Күйрек жүні ұзын екен,-

деп немесе «Баяғыда бір кедей болыпты, оның үш баласы болыпты» деп басталады. Ертегілердің бұлай басталуы дәстүрге айналып кеткен. Көптеген ертегілердің басталуы осындай бір-біріне ұқсас келгенімен, одан әңгімеленетін оқиғалардың мазмұны, дамуы әр түрлі болады. Ал жазба әдебиетте шығарма мұндай қалыптасқан дағдыға айналған сөз тіркестерімен басталмайды. Әр жазушы шығармасын басқа авторға ұқсатпай өзінше бастап, өзінше аяқтайды) Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасындағы айырмашылықты көрсететін келесі бір белгі деп ауыз әдебиетінде бірнеше өнердің бірлесіп келуін айтамыз (Мұны, яғни бірнеше өнердің бірлесе көрінуін, синкретизм деп атайды). Мәселен, жыршы ақын жырын көпшіліктің жиналған жерінде шығарған. Сонда ол домбыраның (гармонь немесе қобыздың) сүйемелдеуімен ән (күй) әуенін

келтіріп алып, жыр әңгімесін белгілі бір сарынмен айта берген. Міне, осы арада бірнеше өнердің бірлесіп келгенін көреміз. Атап айтқанда: ақындық өнер, ән (күй) әуені, көпшіліктің алдында (сахнада) жыр айтып отырған жыршы-ақын, жырды тыңдаушы қауым бар. Олар бірлесе келіп, жаңа бір ерлік жырдың тууына себепкер болып отырғанын байқаймыз. Бұл сияқты жағдай жазба әдебиетте кездеспейді. Ол тек ауыз әдебиетіне ғана тән ерекшелік деп қараймыз.

Түрік Республикасының ең ірі жазушылары: Нури Гюнтекин, Ака Гюндюз, Якуп Кадри Караосманоглу, Сафа, феминистка Халиде Эдиб Адывар, Махмут Йесари, Осман Джемаль Кайгылы, олар үшін әлеуметтік реализм, шындықты сыни тұрғыдан қабылдау, ұлттық уәждерді пайдалану және кейіпкерлердің психологизмі тән.

Ең жарқын ақын Назым Хикмет Ран болды, ол «дизе» поэтикалық формасынан кетті. Алайда көптеген ақындар «хедже» стилін ұстануды жалғастырды, оның ізбасарлары Ахмет Хамди Танпынар, Зия Осман Саба, Кемалеттин Каму, Ахмет Мухип Дыранас.

1940-шы жылдары реализм бағытын Джевдет Құдрет Солок, Тарық Бугра, Қоджагез, Джеват Шакир Қабаагачлы, Октай Ақбал, Халдун Танер дамытты.

1950-ші жылдардан бастап әдебиетке ауыл тақырыбы келеді. Бұл бағыттағы ең танымал туындылар: Махмұт Макала «Біздің ауыл» және Факир Байкурттың «Жылан кек». 1955 жылы Яшар Кемаль Чукуров аңғарының өмірі туралы «Арық Мемед» романының бірінші томын шығарды. Бұл бағытта Демир Озлю, Эдгю Фериті, Юсуф Атылган және Незихе Мерич жатады.

Сатириялық бағыт екі рет «Алтын пальма» әдеби марапатын және дүние жүзіне танымал болған Азиз Несиннің тұлғасындағы көрнекті өкіл болды. Музаффер Изгю мен Рифат Ылгаз, «Хабабам класы» комедиясының авторы, сондай-ақ осы жанрда танымал болды.

1960-1970-жылдары қоғамдағы елеулі өзгерістер салдарынан әлеуметтік-саяси тақырыптар аса өзекті болды. Сонымен қатар, жазушы Осман Аттила, Явуз Бюлент Бакилер, Фейзи Халыджи, Айхан Инал, Исмет Озель, Атаол Бехрамоглу, Хильми Явуз, Севги Сойсал, Четин Алтай, Адалет Ағаоглу, Тезер Көлю, Пынар Кюр, Селим Илери, Бекир Йылдыз, Томрис Уяр және Айла Құтлу жаңа әдеби формалар табуға тырысты. Тек 1980 жылы түрік қоғамының деполитизациясы Мұстафа Неджати Сепетчиоглу шығармаларында көрініс тапқан түрік және түркі тарихына деген қызығушылықтың пайда болуына әкелді. Түркияның ең танымал қазіргі жазушысы-Нобель сыйлығының иегері Орхан Памук. Басқа

жазушылар – Яшар Наби Наыр, Орхан Іли қанық, Оқтай Рифат, Джахит Кюлеби, Хюсеин Рахми Гюрпынар, Неджати Джумалы, Селим Илери.

ҰЙҒЫР ӘДЕБИЕТІ

Ұйғыр халқы көп ғасырлық тарихында аса бай, әр түрлі жанрлы болып келетін ауыз әдебиетін өмірге әкелді. Олардың ішінде, халықтық жырлар, ертегілер, аңыздар, күлдіргі әңгімелер, батырлық пен ғашықтық дастандар, мақал-мәтелдер т.б. бар.

Ұйғырдың ежелгі дәуірдегі эпикалық мұралары түркі тілдес басқа да халықтардың осы тектес әдеби шығармаларымен үндес, сарындас, кейде тіпті сюжеті жағынан ұқсас болып келеді.

Түрік қағанаты тұсындағы, Қарахан мемлекеті кезіндегі және Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиет ескерткіштері – өзге де түркі тілдес халықтар сияқты ұйғыр әдебиетінің де қайнар-бастауы болып табылады.

Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі саналатын ұйғыр халқының өзіндік әдебиеті, жоғарғы мәдениеті, қадым замандардан басталатын тарихы бар екенін шығысты зерттеуші ғалымдар дәлелдеп, кезінде келелі еңбектер жазғаны мәлім.

Ұйғыр әдебиетінің негізгі бір бөлігі Қазақстанда дамып, кең өріс алған. Әйтсе де қазіргі Қытайдағы Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданында ұйғыр әдебиетінің ежелден қалыптасқан өзіндік көркем сөз дәстүрі бар.

Шыңжаң өлкесінде (бұрынғы Қашқарияда) XVII-XVIII ғасырларда бірқатар саяси, қоғамдық өзгерістер болды. Бұл кезде, әсіресе, түрлі саяси топтар арасындағы ел билігіне таласып, тақ үшін болған соғыстар көбейіп кетті. Бұл кезде Қашқардың әкімі Жолбарыс өз әкесі Абдулла ханды өлтіріп, Шығыс Түркістан тағына отырады. Алайда, көп ұзамай-ақ, 1671 жылы қарсыластары Жолбарыс ханның өзін өлтіріп, орнына Исмаил хан болды.

Исмаил дербес Қашқария (Шығыс Түркістан) мемлекетінің соңғы ханы болып, тәуелсіз мемлекетті басқарды. Кейінірек Ислам хан мен Аппақ қожа арасындағы күресті пайдаланып, бүкіл Шығыс Түркістанды жоңғар билеушісі Қалден жаулап алды.

Міне, XVII-XVIII ғасырлардағы ұйғыр әдебиетінде осындай саяси, әлеуметтік, тарихи оқиғалар өз көрінісін тапты. Мәселен, XVII ғасырда өмір сүрген Абду Шукур, Шаһ Махаммед сияқты шайырлар тарихи оқиғаларға құрылған шығармалар жазды.

Бұл кезде ұйғыр әдебиетінде өзге тілдерден тәржіма жасалған көркем туындылар көбейіп, нәзира дәстүрімен жыр жазу да кең өріс алды. Бұған Мұхаммед Рахым Қашқари, Мұхаммед Садық Еңихисарий сияқты сөз зергерлері мол үлес қосты.

Сөйтіп, XVII ғасырдағы ұйғыр әдебиетінің көрнекті өкілі Мұхаммед Имин Хирқати өзінің «Махаббат пен еңбек» атты атақты дастанын жазды. (1670). Ақынның айтуынша, махаббат пен еңбек екеуі бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын егіз ұғым. Олар бірін-бірі жандандырып гүлдендіре түсуі тиіс.

Хирқати ақын өз дастанында Сәба (таң самалы), Бұлбұл, Гүл, т.б. символикалық бейнелер арқылы өз дәуірінің қоғамдық-саяси оқиғаларын меңзеп көрсетеді.

Ұйғыр әдебиетінің XVIII ғасырда едәуір дамуына Молла Хажиннің «Бограхан шежіресі», Ниязидің «Зәһиулла шежіресі», (1790) Қасимидің «Арслахан шежіресі» (1799) сияқты әдеби, әрі тарихи негізде жазылған шежіре шығармалар едәуір ықпал етті.

Әрбір халықтың тарихында, оның қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуына ерекше рөл атқарған перзенттері болды.

Мұхаммед Садық Қашқари – ұйғыр халқының дәл осындай біртуар ұлдарының бірі. Ол ұйғыр әдебиетінде жаңа бағыт-бағдар әкелген он сегізден астам шығарма жазып, өзінен кейін мол мұра қалдырған. Олардың ішінде, бізге жеткен «Әзизхан шежіресі», «Әдептілік шарттары» сияқты тарихи-көркем, моральдық-пәлсапалық шығармалары мен ғазалдары идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік тұрғыдан да ұйғыр әдебиетіне жаңа леп әкелді, сүбелі үлес болып қосылды.

Садық Қашқаридің бұл аталған шығармаларында XVIII ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда орын алған саяси, қоғамдық-әлеуметтік оқиғалар туралы айта отырып, тұтас бір ұлттың, яғни ұйғыр халқының тарихи тағдырын, дәлірек айтсақ, олардың тәуелсіздік жолындағы ерлік күресін зор шеберлікпен бейнелейді.

Ал, енді XIX ғасырдың бас кезінде Маньчжур-Қытай басқыншылары Шығыс Түркістан халқын қанауды бұрынғыдан да күшейтіп жіберді. Мұндай қатты қанау мен қорлыққа шыдамаған халық талай рет отаршыларға қарсы күреске шықты. Солардың бірі 1825-1827 жылдары Қашқарда бұрқ ете түскен ұлт-азаттық көтеріліс еді.

Міне, XIX ғасырдың Абдурешим Низарий, Турди Ғерибий, Норузахун Зияий, Назугум, Біләл Назым, Садыр Палуан, Молла Шакир, Сейітмұхаммед Қаший сияқты сөз зергерлері өз шығармаларында ұйғыр халқының тәуелсіздік, азаттық жолындағы жалынды күресін жырлады.

Ұйғыр әдебиеті тарихында ақын Абдурешим Низарий (1776-1849) ерекше орын алды. Оны ұйғыр халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті дәстүрлерін өзара жалғастырушы алтын көпір деуге болады.

Низарий 1841-1844 жылдары ұйғыр шайырлары Ғерибий және Зияийлермен бірлесе отырып, «Ғашық-наме» деген сериялы жинақтар шығарды. Оған он сегіз қисса, жиырма төрт хикаят енген еді. Бұлардың басым көпшілігі Низарий шығармалары болды.

Низарий өзінен бұрын түркі халықтарынан шыққан Низами, Науаи, Физули, Атап, Лутфи, Құтб сияқты ақындардың нәзира үлгісіндегі дәстүрін жалғастыра түсіп, «Фархат-Шырын», «Ләйлі-Мәжнүн» сюжеттеріне құрылған мүлдем жаңа, тың дастандар жазды.

Низарий өзінің «Мәһзун-Гүлниса», «Вамуқ-Узра», «Рәбиә-Сәбдин» дастандарын Әлішер Науаи «Хамсасының» әсерімен жазды. Бұл дастандарда адамгершілік, махаббат, гуманистік идеялар ту етіп көрсетілген.

Шығыстың классикалық поэзиясының нәзира дәстүрін өзіне үлгі еткен ұйғыр ақындарының бірі – Норузахун Зияий еді. Ақын шығыс хикаяларының сюжетіне құрылған «Қайырлы хабар», «Төрт дәруіш» сияқты гуманистік идеядағы романтикалық дастандарын жазды.

Ақынның махаббатты жыр еткен ғазалдары да аз емес.

Ұйғыр лирикасының дамуына өзіндік үлес қосқан ақын Турди Ғерибий еді. Ақын жырларының негізгі идеясы – өмірде болатын қайғы-қасіретке мойымау, налымау, оған қарсы төзімділікпен күресе білу. Ақын өзінің «Бәһрам шаһ», «Ғәрбтің кітабы» дастандарында зұлымдыққа, қан төгуге барынша қарсы болып, өмірді көкке көтере мадақтайды.

Турди Ғерибийдің «Баһрам шаһ» дастаны нәзира үлгісі бойынша Әлішер Науаидың «Сәбән Сәйяр» («Жеті планета») дастаны негізінде жазылған еді. Дастанда ойын-сауыққа беріліп, мемлекетті басқару ісін ұмытып кеткен Баһрам патшаға Диларам қыздың бейнесі қарама-қарсы қойылған. Ол ақылды, әдепті, ел қамын ойлайтын азамат ретінде бейнеленген.

Ұйғыр мақал-мәтелдерінен

«Мақұлға» жауап жоқ.
Диірмен бір айналғанша,
иесі мың айналыпты.
Алтыныңа сенгенше,
Ақылыңа сен.
Киіз байпаққа нәл қаққандай.
Үйдегі сөз базарға жарамайды.
Кісіде ақыл болмаса,

Көз дегенің құр әйнек.
Қатардан қалғанша,
Қатерден қал.

Бойы үйренген дозаққа
Басы сыймас жұмаққа.
Халық жаққан шырақты сөндірем дегеннің сақалы күйер.
Қатты ағашта жейтін жұмсақ құрт.

БІЛӘЛ НАЗЫМ **(1825-1900)**

Біләл Назым – XIX ғасырдағы ұйғыр әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Ол 1825 жылы Құлжа қаласында өмірге келді. Әкесі Жүсіп өз еңбегімен күнелткен етікші еді. Біләл 14 жасында анасынан, 20 жасында әкесінен айырылып, ағасы Жалалиддин екеуі жетім қалады. Ағайын-туыстары жетім қалған ағалы-інілі екеуіне зорлық-зомбылық көрсетеді. Сол үшін Біләл жас кезінде жазған өлеңдерінің бірінде:

Әкем де өліп кеткен,
Анам да өліп кеткен.
Жат емес, туысымнан
Қайғы һәм қасірет жеткен.
Жақыным жаққан оттан
Жан-дүнием жанып кеткен.
Әкем де тірі болса,
Анам да тірі болса,
Дертімді зарлап айтсам,
Запыран құсар едім – дейді.

Біләл Құлжа қаласындағы медресені бітіріп, араб, парсы тілдерін жетік біліп шығады, Шығыс классикалық поэзиясымен түпнұсқадан оқып танысады. Біләлдің есімі лирик ақын ретінде жас кезінде-ақ күллі Түркістанға мәшһүр болады.

Біләл Назым Бұхараға барып оқуын жалғастыруды, әрі Меккеге барып хажы болып қайтуды армандайды. Әйте де, кедейлік оған мүмкіндік бермейді. Ақынның «Пұл тапсам дейді Назым, Меккеге етем тағзым» деген жыр жолдары халық арасында мәтелге айналып кеткен.

Біләл Назым 1864 жылы Іле уәлиатында болған ұлт-азаттық көтерілісіне қатысып, ағасы сонда қайтыс болған еді.

Петербург келісіміне сәйкес 1882 жылы Ресей әскері Іле уәлиятын Маньчжур-Қытай әкімдеріне тастап шығып кетті. Сол-ақ екен мұнда ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқандарды, озат ойлы азаматтарды, уақытында салық төлей алмаған кедейлерді қудалау, қамауға алу басталды.

Сол кезде Біләл Назым мыңдаған ұйғырлармен бірге туған елін тастап, Жаркент (Қазақстанға) қаласына қоныс аударуға мәжбүр болады. Біләл 1900 жылы осы қалада дүниеден өтті.

Біләл ақын ретінде көзге түсті. Ол 1851 жылы «Ғазалият» деп аталатын өлеңдер жинағын аяқтап, сол жылы оны өз қолымен көшіріп халық арасына таратады. Біләл ақын ұйғыр аруларының бейнесін жасауда, махаббат тақырыбын жырлауда ұйғыр поэзиясына жаңа леп, тың тыныс, терең мазмұн, көркем форма әкелді деуге болады.

Біләл ақын 1876 жылы Құлжа қаласында тұрған кезінде өзінің «қытай мемлекетіндегі қозғалыс» («Ғазат дәр мулки Чин») атты тарихи дастанын жазып бітірді. Сонда барған орыстың шығыс зерттеушісі Н.Н.Пантусов (1849-1909) бұл дастанды Біләлдің өз қолынан алып, Қазан, Петербург баспаларына көп таралыммен бастырып шығарды.

Біләл Назымның «Қытай мемлекетіндегі қозғалыс» атты дастаны тарихи еңбек ретінде де, көркем шығарма ретінде де мейлінше жоғары бағаланады. Мұнда XIX ғасырдың екінші жартысында ұйғырлардың Маньчжур-Қытай отаршыларына қарсы көтерілісі тарихи негізде, көркем сөзбен хикая ретінде берілген.

ӘЗІРБАЙЖАН ӘДЕБИЕТІ

Әзірбайжан тілі түркі тілдерінің оғыз тобына жатады. Оғыз тілі аймақта XI-XII ғасырлардан бастап Орта Азиядан түркі тілдес тайпалардың келуімен пайда болды. Иранда пайда болғаннан кейін екі жүз жыл бойы оғыздар тек ауызша әдебиетке ие болды. Кейінірек әзірбайжан халқының құрамына кірген оғыз тайпаларының эпикалық ескерткіші Орта Азияда пайда болған Қорқыт атасының батырлық эпосы болып табылады, бірақ шамамен Әзірбайжан аумағында қалыптасты, онда оғыздар жинақы өмір сүрді. IX ғасырдан бастап қалыптасқан эпостың жалпы қабылданған мәтіні тек XV ғасырда ғана жасалды.

Әзірбайжан әдеби тілі негізінен оғыз және қыпшақ тайпалық тілдері негізінде дамыды, алайда араб және парсы тілдері үлкен әсер етті. Әзірбайжандық әдеби тілдің араб-парсы лексикасымен қанығуы оны халық аузынан берді. XIII ғасырдың моңғол шапқыншылықтарымен Бірге өткен кезеңде басталған Әзірбайжанды түркі тілімен байланыстыру процесі күшейе түсуде; XV ғасырдың соңына қарай ол түркі тобының өз тілімен әзірбайжан халқының пайда болуына алып келді. Жазбаша, классикалық Әзірбайжан әдебиеті моңғол шапқыншылығынан кейін басталып, Сефевид әулеті Иранда өзінің үстемдігін орнатқаннан кейін XVI ғасырда дами бастады. Әзірбайжан әдебиеті парсы әдебиетінің күшті ықпалымен дамыды және Әзірбайжан-түркі тілінде жазған авторлар әдетте екі тілде болды.

Әзірбайжан әдебиетінің тарихы XIII ғасырдан басталады. Әзірбайжандық жазба әдебиет XIV-XV ғасырларда пайда болды. «Ираника» энциклопедиясы алғашқы әзірбайжан ақыны Иззеддин Гасаноглу (XIII-XIV ғғ.) және Насими (XIV-XV ғғ.) деп атайды.

XIV-XVIII ғасырлар әдебиеті. Түркі-әзірбайжан тіліндегі әдебиет (әзірбайжан тілінің атауы әлі пайдаланылмады), ол әлі де жалпы түрік сипатында болған, XIV-XV ғасырларда қалыптасты. XIII-XIV ғғ. аралығында Хорасанда өмір сүрген Гасаноглы Иззеддин түркі тілінде өлең жазған алғашқы ақын болды. Гасаноглы Әзірбайжан түріктерінің әдебиетінің негізін қалаушы болып саналады. Түрік-әзірбайжан тіліндегі ең ерте мәтіндер ескі-Осман әдебиетінің бөлігі болып саналады.

Әзірбайжандық поэзияны дамытуда XIV-XV ғасырларда өмір сүрген, әзірбайжандық жазба поэзияның дәстүрінің негізін қалаушы, түркі ақыны деп саналатын Имадеддин Насими ерекше рөл атқарды. Біз Сирия Алеппо қаласында азап шеккен өлімді қабылдадық. Оның замандасы Бурханеддин Гази Ахмед Шығыс Анатолий болды. Юсиф Маддах «Варга және Гюльша»

түрік эпикалық поэмасын жазды. Хагиги лақап атпен әзірбайжандық лирикалық поэмаларды қара-Коюнлу Джаханшах мемлекетінің Сұлтан, сондай-ақ Ақ Ақ-Коюнлу Сұлтан Ягуб мемлекетінің билеушісіне арнап жазды. Сондай-ақ, Сұлтан Ягубқа Хатаи Тебризидің «Юсуф ва Зулейха» поэмасы арналады.

Әзірбайжан аумағында тұратын авторлардың арасында «Дахнаме» («Он хат») поэмасының авторы, Хатаи ақындық бүркеншік атпен жазған Шах Исмаилдың сефевидтер әулетінің негізін қалаушы. Оның ауласында Хабиби «Ақындар патшасы» деп аталады.

Сол кезеңде Иракта Азербайжан, парсы және араб тілдерінде бірдей талғампаз жазылған көрнекті Әзірбайжан және Түрік-Осман ақыны Физули өмір сүрді және жасады.

Исмаиль I

XIX ғасырда Әзірбайжанның аумағы Ресей империясының құрамына кірді, бұл жергілікті халықты парсы дәстүрінен үзіп, оны орыс-еуропалық, ұлттық және реалистік-зайырлы сарындарға алып келді. Осы кезеңде Ғасым-бек Зәкір(1784-1857), Сеид Абульгасем Невати, Сеид Азим Ширвани, Хуршидбану Натаван, Аббасғұлу Ага Бакиханов, Мирза Шафи Вазех, Исмаил-бек Гуткашынлы, Жалил Мамедкулизаде жасаған. Осы кезеңде Молла Панах Вагифтің шығармаларының ықпалымен өскен сыншыл-реалистік сатира өкілі Ғасым-бек Закир Карабах әдеби ортада поэтикалық даму бағытын анықтайды. Бірқатар прозалық шығармалардың авторы Сұлтан Меджид Ганизаде болды. Ол «Ұстаз мақтанышы», «Невест Ожерелье», «Алла Диваны», «Гурбан байрамы» және т.б. публицистикалық әңгімеге жатады. Кейбір прозалық туындылар жазушы Магомед Таги Сидганың қаламына тиесілі.

Мирза Фатали Ахундов

Орта ғасырда Әзірбайжан әдебиетінде жаңа жанр драматургия пайда болады, оның негізін қалаушы Мирза Фатали Ахундов. 1850-1857 жылдар аралығында оларға 6 комедия және бір повесть құрылады, онда XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Әзірбайжанның өмірі шынайы көрініс тапты. Ахундов әдеби сынның негізін қалады. Мирза Фатали Ахундов көмектесті осындай просветителям-реалистам ретінде Сеид Азим Ширвани , Наджаф Бек

Везиров және Абдуррагим бек Хагвердиев. Нажаф-бек Везиров 1896 жылы «Горе Фахреддин» атты алғашқы әзірбайжан трагедиясын құрды. Иран Әзірбайжанда ақын Сеид Абдульгасем Набати мен ақын Хейран-Ханум жасайды. 1875-1877 жылдары басылып шыққан ғалым Гасан-бек Зардаби «Экинчи» газеті (Сеятель) Әзірбайжандағы әдеби-мәдени дамуға алып келді.

Әзірбайжанның Оңтүстік Дағыстанмен тарихи-мәдени қарым-қатынасы Әзірбайжан әдебиетін дағыстандық авторлардың шығармашылығымен байытуға ықпал етті. Осылайша, лезгин жазба әдебиетінің негізін қалаушы етім Эмин де өз ана тілінен басқа әзірбайжан тілінде жазған. Лезгин Жарық жазба әдебиетінің ең көрнекті өкілі ақын және ғалым Гасан Алкадари өз шығармаларын лезгин және әзірбайжан тілдерінде жазды. 1892 жылы әзірбайжан тілінде ол «Асари-Дағыстан» кітабын жазды, ол Дағыстанның тарихы бойынша шығыс жазба мәліметтерінің жиынтығы болып сансыз түсіндірмелер, ескертулер және Алкадаридің өзі өлең жазбалары бар. XX ғасырдың басында жасаған дербес ашуг горский еврей Шаул Сименду, сондай-ақ әзірбайжан тілінде Иврит әріптерімен жазды. Сол кезеңдегі Әзірбайжан әдебиетінде ашуг поэзиясы да үлкен орын алды. Ең танымал ашуги Алескер, Наджафкули, Гусейн Бозалганлы және т.б. болды.

XIX ғасырдың соңында Жалил Мамедкулизаде мен Нариман Нариманов өзінің әдеби қызметін бастайды. Нариманов Әзірбайжанда бірінші Халық кітапханасы-оқу орнын ұйымдастырды, бірқатар көркем шығармалар жазды. XIX ғасырдың әдебиетіндегі өзгерістер ел тарихында үлкен із қалдырған XX ғасырдың әдебиетіне көшу үшін маңызды рөл атқарды.

Аббас Саххат

XX ғасырдың тоғысында Әзірбайжанда Жалил Мамедкулизад пен Нариман Нариманов әдебиетті дамуды тоқтатпады. Осы кезеңде Джалил Мамедкулизаде «Өлі» (1909), «Менің анамның кітабы» (1918) пьесалары, «Пошта жәшігі» (1903), «Уста Зейнал» (1906), «Ирандағы Конституция» (1906), «Құрбанали-бек» (1907) пьесалары жазылды. Сондай-ақ, ол өз шығармаларында Азербайжан әдебиетіндегі прогрессивті романтизмнің негізін қалаушы Мұхаммед Хади, сондай-ақ Гусейн Джавид пен Аббас Сиххат өнер көрсетеді. Үлкен мәдени оқиға Аббас Сиххаттың «Западное солнце» (1912) кітабының екі бөліктен

тұратын басылымы болды. Өз шығармаларында Сиххат пен Абдулла Шаиг ағартушылық, Білім беру, тәрбиелеу және адамгершілік мәселелерін алға тартты. Ақын Мирза Алекпер Сабир Шығыста ақындық мектеп – Сабиров әдеби мектебінің негізін салды. Осы мектептің жарқын өкілдері Мирза Али Моджуз, Назми, Алигулу Гамкюсар, Б. Аббасзаде сияқты ақындар болды. Азербайджан тілінде ең ірі лезгин ақыны Сулейман Стальский («Мулле», «Кавказ», «Колхоз» және т.б.) өлеңдерін шығарды. Өзірбайжанда Хазарчи Гаджиев пен Жамисаб Саларов рутуль ақындары, сондай-ақ грузин ақыны Иетим Гурджи жазған.

Өзірбайжан әдебиетіндегі алғашқы әйел-драматург Сакина Ахундзад болды. Өзірбайжан әдебиеті үшін Нариман Наримановтың драматургиялық шығармалары үлкен маңызға ие болды. Наримановтың басты шығармалары: «Бахадур мен Сона», «Пир», «Надир-шах» және «Шамдан-бек». Бірқатар драматургиялық шығармалардың авторы ірі педагог Рашид-бек Эфендиев болды. Өзірбайжанда Кеңес өкіметінің орнауы қазақ мұғалімдер семинариясының директоры, «Өзірбайжан татарлары әдебиеті» брошюрасының авторы (Тифлис, 1903) Фиридун бек Кочарлинскийдің Гянджин түрмесінде атылды. Кейіннен қуғын-сүргін құрбандары әзербайжан әдебиетіндегі прогрессивті романтизмнің негізін қалаушы және драматург Гусейн Джавид, ақын Микаил Мушфиг, прозашы және әдеби сыншы Сеид Гусейн, Өзірбайжан әнұранының авторы және ақыны Ахмед Джавад, жазушы және ғалым Юсиф Везир Чеменземинли және басқалар.

Микаил Мушфиг

Гусейн Джавид-Өзірбайжан романтизмінің маңызды өкілдерінің бірі. «Ана», «Шейх Санан» және «Демон», «Пайғамбар» пьесалары (1922), «Хромой Тимур» (1925), «Князь» (1929), «Сиявуш» (1933), «Хаййам» (1935) және «Азер» (1923-1932) поэмасы және т.б. басқа ақын – Самед Вургунның қысқа әрі ұстамды стилі өзірбайжан поэзиясының қазіргі заманғы стилі мен тілінің қалыптасуына ықпал етті. Оны Архаизмнен тазартуға ықпал етті. Ол «Вагиф» өлеңдерінде батырлық-романтикалық драма (1937), «Ханлар» өлеңдеріндегі тарихи драма (1939), «Фархад и Ширин» өлеңдеріндегі махаббат-батырлық драма (1941), сондай-ақ басқа да көптеген шығармалар жазды. Жазушы Мехти Гусейн 1942 жылы алғашқы Өзірбайжан Тарихи повесін – «Комиссар» құрады. Осы кезеңде Осман Сарывелли, Расул Рза, Тарихи романист Мамед Саид

Ордубади, драматургі Сулейман Сани Ахундов, Мирза Ибрагимов, Самед Вургун, Сәбит Рахман, Энвер Мамедханлы, Илияс Эфендиев, Шихали Гурбанов жұмыс істеді. Балаш Азероглу, Медина Гюльгюн, Сохраб Тахир және Окум Биллури ақындары ирандық Азербайджаннан Солтүстік Азербайджанға көшіп, өз шығармашылығымен Әзірбайжан әдебиетін байытады.

1927 жылдың маусым айында пролетар жазушыларының Әзірбайжан қауымдастығы құрылды, 1932 жылы жойылды. Сол жылы Әзірбайжан Жазушылар одағы құрылды. Драмалық шығармаларында Ибрагимов өзін өткір өмірлік жанжалдардың, жарқын, реалистік сипаттағы, жанды диалогтың шебері ретінде көрсетті. Ұлттық драматургияның үздік дәстүрлерінің негізінде жазылған оның пьесалары Әзірбайжан кеңес әдебиетін дамыту үшін үлкен маңызға ие болды. Оның ең жарқын шығармалары – «Хаят» драмасы, ауылды қайта құру туралы баяндайтын және испан халқының фашизмге қарсы батырлық күресі туралы баяндайтын «Мадрид» драмасы, сондай-ақ «Махаббат» пьесасы (пост. 1942) – Ұлы Отан соғысы жылдарында тылдағы халықтың еңбегі туралы, Нариман Наримановтың өмірі мен қызметіне арналған «Пэр-ванэ» роман-эпопеясы және басқалар. «Оңтүстік әңгімелер» циклінде, «Күн келеді» романында оғ Ирандағы ұлт-азаттық қозғалыстың эпизодтарын көрсетті.

Басқа да әдеби жанрлар да белсенді түрде дами бастады. Әзірбайжан әдебиетіндегі детективтік жанрдың негізін қалаушы Джамшид Әміров болды. ХХ ғасырдың соңында белгілі ақын Бахтияр Вагабзаде 70-тен астам өлеңдер жинағын және 20 поэмасын жазған. Оның поэмасының бірі «Гюлистан» Ресей мен Иран арасында бөлінген Әзірбайжан халқына және оның бірігуге деген ұмтылысына арналды.

1960-жылдардың басында КСРО-да құрылыстың әлсіреуі басталады, бұл өз шығармаларында құрылысты сынайтын жас таланттардың пайда болуына қызмет етеді. Олар: Мамед Араз, Сабир Рустамханлы, Юсиф Самедоглу, Иса Меликзаде, Алекпер Салахзаде, Фарман Керимзаде, Магсуд Ибрагимбеков, Иса Гусейнов, Рустам Ибрагимбеков, Мевлуд Сүлейменлы. Бұл қозғалыстың мақсаты әділдік, тәуелсіздік, сөз бостандығы, саяси ойлау еркіндігі сияқты нәрселер болды.

Иран-әзірбайжан әдебиеті. Каджардың орнына келген Пехлеви әулеті Әзірбайжан тілін білім, баспасөз және іс жүргізуде қолдануға тыйым салды. Алайда, парсы тілінен басқа, көптеген әзірбайжандар өз тілінде шығармаларды жазуды жалғастырды. Олардың арасында ақын Мухаммад Хусейн Шахрияр, Самед Бехранги, Бехзад Бехзади және басқалар болды. Ақын Сабирдің күшті әсерімен ХХ ғасырдың басында

сатиралық өлеңдер жазған Мирза Али Моджуз жасаған, олардың әрқайсысында әлеуметтік мәселелер қарастырылды. Оның шығармашылығының негізгі тақырыптары халықтың («Родина», «не ни день» және т. б.), оның қысымшылдарға қарсы күресі, бекітілген әйелдің жағдайы («Бақытсыз қыздар» және т. б.) және т. б. жырлаған.

1941 жылы Иранды Кеңес-Британ әскерлерімен басып алу және Оңтүстік Әзірбайжанда мемлекеттік білім беру құру Кеңес-Иран шекарасымен бөлінген әзірбайжандарды біріктіруге, сондай-ақ әдеби Әзірбайжан тілін қайта жандандыруға ұмтылудың өсуіне алып келді, бірақ 1946 жылы Әзірбайжанның автономды Үкіметі Пало мен Иран аймақты бақылауды қалпына келтірді. Осы қысқа мерзім ішінде Кеңес Әзірбайжанның ықпалымен Али Туде, Балаш Азероглу, Медина Гюльгюн, Хекюма Биллури және саяси публицист Ферейдун Ибрагими сияқты авторлар жасаған. Көптеген ескі жазушылар да белсенді болды, олардың ішінде ақын-сатирик Ибрагим Дакер, Али Фитрат, ақын және педагог Махди Этимад және ашуг Хусейн Джаван. Әсіресе, шығармашылығы оңтүстікте және солтүстікте әдебиетті бағалаушыларға бірдей таныс талантты ақын, қайғылы тағдырдың адамы, күресші Мохаммад Бирийді ерекше атап өткен жөн.

Қазіргі Әзірбайжанның жазушыларынан кинодраматург Рустам Ибрагимбеков және тек орыс тілінде жазған детективтік романдардың авторы Шыңғыс Абдуллаев ең танымал болды. Қазіргі заманғы әзірбайжандық драматургтардың арасында Ф. Годжа, Эльчина, К. Абдулла, А. Масуда, Г. Мираламова, Э. Гусейнбейли, А. Рагимова, Р. Акбера, А. Әмірли және т. б. атауға болады.

Жаңа әзірбайжан прозасының шеңбері Детектив, Фантастика, антиутопия, түркі мифологиясы, Шығыс сюрреализм элементтерін кеңейтеді. Бұл жанрда жұмыс істейтін жазушылардың ішінен Анар, М. Сүлейманлы, Н. сияқты жазушыларды атауға болады. Расулзаде, Р. Рахманоглу. Жаңа Азербайджан реализм жас прозашылар ұлттық тарих пен этникалық жадқа жиі бет бұра бастады. Бұл орайда Эльчина Гусейнбейлидің «Он үшінші апостол немесе жүз қырық бірінші Дон Жуан» тарихи-синтетикалық романын және Юнус Оғызның «Шах-Аббас» және «Надир шах» тарихи романдарын атап өту керек.

Әзірбайжанның әдебиетте тәуелсіздік алғаннан кейін аумақтарды босату, Отанға деген сүйіспеншілік және әділдік тақырыбы маңызды рөлге ие болды. Карабах туралы ең танымал кітаптардың бірі: «Карабах – таулар біздің атымыз».

Жас жазушыларға қолдау көрсету үшін 2009 жылы «Әли и Нино» баспасы жыл сайын әдебиеттің жаңалықтарын бақылап отыратын Әзірбайжанның ұлттық кітап сыйлығына ие болды. Қазылар алқасына белгілі әзірбайжандық жазушылар, мәдениет қайраткерлері кіреді.

Әзірбайжан әдебиеті – түркі халықтары әдебиеті ішіндегі өзіндік бай тарихы, көп ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан өзіндік көркем сөз дәстүрі бар әдебиеттердің бірі.

Әзірбайжан халқының ауыз әдебиеті тұрмыс-салтқа байланысты өлең-жырларға, мақал-мәтелдерге, ертегілерге, аңыз-әңгімелерге, батырлар жырына мейлінше бай болып келеді.

Әсіресе «Ашыг-Гариб», «Шаһ-Исмаил», «Асли мен Керем», «Көроғлы», т.б. дастандар әзірбайжан халқының көне тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, сыртқы жауға қарсы ерлік күресін бейнелейтін ғажайып туындылар.

Әзірбайжан жазба әдебиетінің қайнар-бастауы біздің заманымыздан бұрынғы VII ғасыр мұрасы – «Авестаға» барып тірелетіні мәлім. Бұл – Таяу және Орта Шығыс халықтарының бәріне ортақ болып келетін әдеби ескерткіш.

Сондай-ақ бірқатар түркі халықтары әдебиетінде кең тараған «Қорқыт Ата кітабының» (VIII ғасыр) әзірбайжан әдебиетінде өзіндік орны бар.

Әзірбайжанда VII-VIII ғасырларда араб тілі, ал IX ғасырдан бастап парсы тілі ресми мемлекеттік тіл саналған. Сол себепті әзірбайжан әдебиетінің Исмоил Яссар (VII ғасыр), Ахмадд Табризий (X ғасыр), Әли Бакуи, Хатиб Табризий (XV ғасыр) сияқты аса көрнекті буындары өз жырларын араб және парсы тілдерінде жазуға мәжбүр болды. Әйтсе де бұл қаламгерлердің қолынан шыққан көркем шығармалар өзінің табиғаты, идеялық мазмұны, қоғамдық-әлеуметтік өмірді бейнелеуі тұрғысынан әзірбайжан әдебиетінің төл туындылары еді.

Бертін келе әзірбайжанның ұлы шайырлары Низами Гәнжауи (1144-1209), Әбу-л-Альме Гәнжауи (XIII ғасыр), Фелеки Шируни (1118-1181), Эфзелиддин Қағани (1120-1199), Мұхаммед Физули (1494-1556), тіпті XIX ғасырда өмір сүрген Мырза Фатали Ахундов (1812-1876), т.б. араб, парсы тілдерінде жыр жазу дәстүрін жалғастыра түсті.

Әзірбайжан әдебиетінің XVIII ғасырдағы ең көрнекті лирик ақындары Видади (1709-1809) мен Вагиф (1717-1797) еді. Олар әзірбайжан әдебиетіндегі демократиялық бағыт-бағдарды дамыта түсіп, реалистік поэзияның кең қанат жаюына жол ашып бергендей болды.

Ал енді, XIX ғасырдың алғашқы жартысында әзірбайжан әдебиетіне новелла, реалистік дастан сияқты жаңа жанр элементтерін әкелген дарынды қаламгерлер қалыптасты. Олар: Аббасқұли Бақыханов, Мирза Шафий Вазех, Исмоилбек Куткашинский сияқты сөз зергерлері еді.

Әзірбайжан реалистік әдебиетінің негізін қалаған қаламгер Мырза Фатали Ахундов (1812-1876) болды.

НИЗАМИ ГӘНЖАУИ **(1141-1209)**

Ілияс Жүсіпұлы Низами Гәнжауи – әзірбайжан халқының ұлы ойшылы, теңдесі жоқ ақыны. Ол Гәнжа қаласында тұратын қолөнершінің отбасында өмірге келді. 1173 жылы соғыс кезінде тұтқынға түскен Аппақ атты қыпшақ қызына үйленген. Ақынның көптеген лирикалық өлеңдері қыпшақ қызының сұлулығына, ақыл-парасатына, құралайды көзге атқан мергендігіне арналған.

Низами жастық шағында көп оқып, өзінің аса зор зеректігінің арқасында көптеген елдердің тарихын, тілін, әдебиетін терең меңгереді.

Әзірбайжаннан алыста жатқан Дешті-Қыпшақ елінің әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін, аңыз-ертегілерін Низами өзінің сүйген жары Аппақтан есітіп, білген екен.

Низами есімін күллі әлемге мәшһур етіп, адамзат тарихына мәңгілік өшпестей етіп жазып қалдырған шығармасы – «Хамса» («Бес кітап») еді. Ақынның «Хамса» тобына: «Сырлар қазынасы» (1173-1180) «Хұсрау мен Шырын» (1181), «Ләйлі мен Мәжнүн» (1188), «Жеті ару» (1197) және «Ескендір-наме» дастандары енеді.

Дидактикалық-философиялық ой-пікірлерге толы «Сырлар қазынасы» дастанында ақын адам баласының өткінші өмірге келуі, ержетіп, ғұмыр кешуі, ақыры сол өмірмен біржола қоштасуы жайында ой толғайды. Бұл дастан жиырма тараудан тұрады. Ақын әрбір тарауында ел билеушілерді әділдікке, ізгілікке, адамгершілікке үндеп отырады.

Низами өзінің «Хұсрау мен Шырын» дастанында адам бойындағы ең асыл қасиет - махабатты жырлай отырып, сол арқылы ол мемлекетті басқаратын адам қашанда қара қылды қақ жаратындай әділ, ниеті дұрыс мейірімді жан болуы керек деген пікір айтады.

Ғұмыр бойы адал махаббатынан айнымаған Шырын сұлуды Низами көкке көтере мадақтайды.

Ләйлі мен Мәжнүн арасындағы махаббат туралы хикаялар ерте кезден-ақ Орта Азия мен Иран елін мекен еткен халықтар арасында кеңінен тараған. Низами осы тартымды сюжетті бетке ұстай отырып,

Шығыстың классикалық поэзиясындағы Нәзира дәстүрі бойынша «Ләйлі мен Мәжнүн» деп аталатын жаңа дастан жазды.

Әлемдік әдебиет тарихында Ләйлі мен Мәжнүн арасындағы махаббатты жыр еткен дастандар аз емес. Алайда олардың ішінде Низамидің «Ләйлі мен Мәжнүн» дастаны дәрежесінде жазылғаны бірен-саран ғана деуге болады. Низамидің жырлауы бойынша, махаббаттың құдірет-күшіне бүкіл әлем, жер мен аспан, барша табиғат бас июі тиіс.

Низамидің бұдан кейін жазылған дастаны «Жеті ару» деп аталады. Әйтсе де біз алдымен ақынның «Хамса» тобындағы ең соңғы дастаны «Ескендір-наме» туралы қысқаша айта кетейік.

Демек, Низамидің бесінші дастаны «Ескендір-наме» деп аталады. Бұл дастанның өзі екі кітаптан тұрады. Біріншісі – «Шараф-наме», («Даңқ кітабы»), екіншісі – «Біқпал-наме» («Бақыт кітабы»).

«Даңқ кітабында» ертедегі грек елінің патшасы Александр Македонский (Ескендір Зұлқарнайын) туралы тарихи деректер мен аңыз-әңгімелер айтылады.

Низамидің айтуынша, Батыс пен Шығыс елдеріне жорыққа аттанғандағы Ескендірдің мақсаты – ол елдерді жаулап алу емес, қайта қорлық көрген халықтарға азаттық әперу, әділетсіз патшаны құлатып, сол елде әділдік орнату болып табылады.

Ал, енді «Бақыт кітабында» Ескендір патша өнерді, білімді, ғылымды дамытуға белсене кіріскен қайраткер ретінде көрінеді.

Сондай-ақ «Бақыт кітабында» грек, түрік, қытай, үнді елдерінің философиялық ой-түйіндері пайдалы екені әңгімеленіп, аспан мен жердің таралуы, адамзат тағдыры туралы ақын сыр шертеді.

Қорыта айтқанда, Низами «Ескендір-наме» дастанында заман туралы, тарихтың даму барысы жайында, жеке адам өмірі мен бүкіл халықтың болашақ бақыты хақында өзінің философиялық ойларын түйіндейді.

Низами «Хамсасының» тобында «Жеті ару» дастаны ерекше орын алады. Поэманың басты қаһарманы – Баһрам. Ол Иран елінің патшасы. Баһрам жастық шағын сауық-сайранмен өткізеді де, жасы ұлғайған шағында патша болып ел басқарады.

Міне, сол Баһрам жеті түрлі сарай салдырып, жетеуін жеті елдің аруы мекен еткен. Патша салдырған сарайлардың түсі де жеті түрлі, оларда тұратын арулардың түр-түстері де жеті түрлі болып келеді. Дастанда қоңыр түсті сарайда – үнді сұлуы, сары сарайда – Бағдат сұлуы, жасыл сарайда – Рум сұлуы, қызыл сарайда – славян сұлуы, көк сарайда – Мысыр сұлуы, сандал түсті сарайда – көшпелі дала сұлуы тұрады.

Низами бұл дастанында адам бойындағы ең ізгі қасиеттерді: мейірімділікті, әділдікті, жомарттықты, кішіпейілділікті, ақыл-парасатты, білімдікті, қанағат сезімін, т.б. көкке көтере мадақтайды. Жас ұрпақты Адам деген киелі атқа лайықты болып өсуге үндейді.

Міне, осының бәрі дастанда жеті арудың хикаялары арқылы баяндалады. Бұл арулар Баһрамға бірінен соң бірі қызықты әңгімелер айтып, сол арқылы ел ішіндегі сан қилы жауыздық істерді әшкерелеп отырады, ел билеушілерді әділдікке шақырады.

«Жеті ару» дастанында ақын мемлекетті қашанда әділ, парасатты, білімді, мейірімді, қарапайым халыққа жаны ашитын адам басқаруы керек деген идея ұсынады.

БАШҚҰРТ ӘДЕБИЕТИ

Акмолла

Башқұрт әдебиетінің қайнар көздері – Орхон-Енисей жазбалары түріндегі көне түркі жазба ескерткіштері және XI ғасырдың түркі тіліндегі қолжазба шығармалары (М.Қашқаридің «Дивану лугат ат-түрк», Ю.Баласағұнидің «Құтадғу білік»).

Башқұрт жазба әдебиетін жасау алдында ауызша халық шығармашылығы болды. Башқұрт бай фольклор болды. Халық ауыз әдебиетінің шығармаларында ежелгі башқұрттардың табиғатқа деген көзқарастары, олардың тұрмыстық тәжірибесі, адамгершілік идеалдары көрініс тапты. Бұл туындының жанрлық құрамы әртүрлі: эпос және ертегі, аңыздар мен аңыздар, кубаирлер (батырлық әңгімелер), жұмбақтар, әндер, баиттер, газель, мадхия, марсия, касида, дастан, хикмат, кисса, хикаят, назым, насихат, мунажаттар, газель, маснави, китга, парса, нәсер, масаль, Латиф, саяхатнаме, шежер, тауарих, хитап, мактуб, наме және т.б.

Башқұрт халық шығармашылығына «Урал-батыр», «Ақбұзат», «Заятуляк және Хыухылу», «Қара-киіз үй», «Ақхақ-кола», «Күнгыр-Бұға» эпосы, Алпамыш және Барсынхылу, тарихи және тұрмыстық әндер, баиттер, ертегілер мен аңыздар жатады. Ауызша халық шығармашылығына Салават Юлаевтың өлеңдері жатады. XVIII-XIX ғасырлардың жазушылары Т.Ялсығұл Әл-Башкорди, Сокрой, Ш.Я.Заки, Г.Салихов негізінен діни санамен байланысты рухани поэзияны құрды. Ағартушылық идеялар XIX ғасырдың 2-ші жартысындағы жазушылар мен ғалымдардың шығармаларында көрініс тапты: М. Қ. Ақмолла, М. Уметбаева, М. Бекчурина (Бикчурина, Биксурина) және басқа да. Діни ағартушылықтың өзіндік ерекшелігі әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысты болды. Оның тұжырымдарына сәйкес, теріс қылықтар бай адамдарға тән.

Мажит Гафури (1880-1934), Шайхзада Бабич (1890-1919), Даут Юлтый (1893-1938) әлеуметтік проблемалардың өткірлігін айқындады, олар үшін қарама-қайшылықтарды жою жолы қолайсыз болды. XX ғасырдың басында (1906 ж.) Башкирияда ұлттық татар мөрі пайда болды, алдымен Орынборда («Шура», «Дин вэ мэгишэт», «Чукеч» журналдары), содан кейін Уфада («Тормыш» газеті, 1913-18). Көптеген башқұрт ақындары, прозаиктер, драматургтер елдің көптеген қалаларында шыққан татар журналдарында, газеттерде, соның ішінде Уфада (башқұрт тіліндегі мерзімді басылымдар болған жоқ), татар баспаларында өз кітаптарын жариялады.

XX ғасырдың бірінші башқұрт жазушылары мен ақындары Ш.Бабич, Х.Ғабитов, Д.Юлтый, С.Мрясов, К.Иделгужин, Т. Янаби (Калимуллин), Амантай, Зайни, Давлетшин және т. б. болды.

Мажит Гафури

«Молодой Башкортостан» – 1918 жылы Орынбор қаласында шығарылған Шайхзады Бабичтің кітабының мұқабасы.

XX ғасырдың басында Башкирия әдебиетінде башқұрт жазушылары Мажит Гафури, азамат соғысына қатысушы жазушылар: Гариф Гумер, Б.З. Ишемгулов, Тухват Янаби, Имай Насыри және т.б. пайда болды.

Башқұрт театрларының сахналарында: М.Боранғұловтың «Ашқадар» драмасы (1920) және драматург және композитор Х.К.Ибрагимовтың «Башмачки» музыкалық комедиясы (1921) қойылды. 1920 жылы Д.И.Юлтый «Қарағұл» пьесасын жазды. 1920-шы жылдардың соңында жас жазушылар Сағит Ағыш, Габдулла Амантай, Али Карнай, Рашит Нигмати, Тажи Мухитдин, Ғайнан Хайри және т. б. жұмыс істей бастады, олардың шығармаларының кейіпкерлері-жастар, комсомол, Жаңа Өмір үшін күрескерлер.

Башқұрт мәдениетінің Заки Валиди, Абдулкадир Инан, Галимьян Таган, Мұхаметша Боранғұлов сияқты қайраткерлері бар. Заки Валиди (1890-1970) – башқұрт ұлттық қозғалысының көшбасшысы, башқұрт автономиясын құрушылардың бірі, түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша жүздеген еңбектерді жазған. Абдулкадир Инан (1889-1974) – зерттеуші, түркология ғылымына азды-көпті еңбегі сіңген. Мұхаметша Боранғұлов (1888-1968) – башқұрт эпосының інжу-маржандарын сақтап қалуының арқасында аса көрнекті башқұрт фольклоршысы. 1930-шы жылдары Башкирияда башқұрт әдебиетінің өрлеуі басталды. Әдебиет соцреализм жолында дамыды. Ұжымдастыру тақырыбына С.Ағиша, Б.Г.Бикбай, Х.Л.Давлетшина, А.Карная, С.Ф.Кудаша, И.Насыри, А.М.Тагиров, М.Г.Хая, Д.И.Юлтыя поэмалары, М.Мифтаховтың драмалары мен романдары арналған. Башкириядағы өнеркәсіптің өсуі, жұмыс тобының қалыптасуы А.Карнаяның «Ишимбай» очеркінде көрсетілген (1935), төңкеріс және азаматтық соғыс тақырыбы: А.М.Тагировтың («Сарбаздар», 1-2, 1931-33, «Красногвардейцы» 1934,

және «Красноармейцы» 1936), Д.И.Юлтыя («Кровь», 1934), И. Насыри («Кудей», 1936), А. Карнаяның, Х. Б. Мұхтардың повестері және т. б. Насыри, Ш. Х. Ханов, Б.Х.Хасан және т.б. эзіл мен сатира дамиды: Сағит Ағиша повесі, Губай Давлетшиннің, Болат Ишемғұловтың, Кирэя Мэргэннің, Тухват Янабидің әңгімелері, Гайнан Амиригайнан Әміридің өлеңдері. Поэманың жанры кең таралған: «Шұңқыр» (1936) және «Дитя» (1939). Р. Нигмати, «Жеңімпаздар елі»(1935) Т. Янаби және т. б. с. М. Мифтаховтың, Б. Г. Бикбайдың, К. Х. Даянның, Н. т. б. пьесалары пайда болды.

Ұлы Отан соғысы кезінде поэзия дамыды. Т.Г.Арслан, А.М.Валеев, М.С.Карима, Х.К.Карима, Н. Н. Кітаптары Н. Нажми, Р. Нигмати және басқа да соғыс жылнамасы болды. 1943 жылы К.Мэргэн («Башкиры», 1943, «Джигиты», 1944), С.Ф.Кудаш («Дон даласында», 1943), Г.Гумер («Юлсураның атасы», 1945) және т.б. кітаптарында майдан және тыл батырларының бейнелері башқұрт сахнасында Б.Г.Бикбай, К.Мэргэн, А.К.Мубаряковтың драмалары қойылды.

Соғыстан кейінгі жылдары с. Ф. Құдаштың «Көктемге қарсы» повесі (1952) – Ғабдолла Тоқай мен Мажит Гафуридің ақындарының достығы туралы, оның «Ұмытылмас минуттар» (1957), «Жастық ізімен» (1964) естеліктер кітабы, Г.Гумердің «Городок на волнах» повесі (1951) – ағаш салушылардың еңбегі туралы, оның «От порога к горнице» автобиографиялық повесі (1957). Романның жанры қарқынды дамыды.

Башқұрт әдебиетіне әдебиетшілер өз үлестерін қосты: ақындар Р.Т.Бикбаев, Р.Я.Гарипов, А.Х.Игебаев (халық ақыны), Н.Н.Мағлұмат Каримов (халық ақыны), Я.Кулмый, Ф.А.Рахимгулова, Р.А.Сафин, Р.Г.Хакимов (ақын, әнші және композитор), прозаиктер И. Г. Гиззатуллин, Г.Ибрагимов, В. М. Исхаков, Н. С. Мусин және т. б.

Республикада орыс тілінде жазатын ақындар табысты жұмыс істейді. Башқұртстанның халық ақыны Филиппов, Александр Павлович (1932-2011) –көрнекті орыс ақыны, прозашы және аудармашы. Бүкіл әлемде жазушы академик Заянчковский Иван Филипповичтің жануарлар туралы повестері мен әңгімелері оқылады. Сергей Иванович Матюшин (1943-2012 қаласы, Салават) жеті кітап басып шығарды проза.

«Кіші Отанмен» әдеби қызметті Мәскеуге қоныс аударған Жазушылар А.Генатулин, В.Герасимов, М.Карпова, М.Львов, В.Сорокин байланыстырды. Әдебиетшілер Г.Баннов, Д.Даминов, В.Денисов, А.Докучаева, Б.Павлов, В.Перчаткин, И.Слободчиков («Большие поляны», «Время надежды» романдары), И.Сотников, В.Трубицын, Г.Шафиков Башқұртстан тыс жерде туған Башқұртстанға тұрақты тұруға көшіп, осында өзінің «екінші» Отаны туралы шығармалар жасайды.

Башқұрт жазушыларының үлкен буынына РИФ Ахмадиев, Сарвар Галаятдинов (балаларға арналған өлеңдер), Валерий Рахматуллин (әскери лирика), Розалия Сұлтангареева, Сюмель (Нафиса Хабибдиярова), Хисмат Юлдашев (Отан туралы өлеңдер), прозаиктер Рафаэль Зиннуров

(«Башкүртстан жолы» эпикалық поэмасы), Ринат Камал («Альфира» романы), Финат Шакирьянов жатады. Жазушы Нияз Сәлімов, Альфия Асадуллина, Раис Туляк, Фарит Хасанов, Фарзана Ақбулатова, Салават Кәрім, Ахмер Утябаев, Мунир Вафин, Рашида Шамсутдинова, Рамай Кагир, Лилия Сакмар, Иршат Тляумбетов, Римма Галимова, Азамат Юлдашбаев, Гильман Ишкинин, Айдар Хусаинов, Дамир Шарафутдинов, Салават Абузаров, Флюр Галимов («Жаңа башкүрт» романы), бұл туралы хабарлады.

Көркем башкүрт әдебиеті. Башкүрт филологиясында «Изустная литература» ұғымы екі мағынада, ауызша фольклор және авторлық импровизаторлық кәсіби шығармашылықтың өнімі ретінде қолданылады. Уақыт өте келе ауызша-әдеби туындылар жазылды, бірақ бұған дейін олар белгілі бір уақыт авторлардың немесе орындаушылардың ауызша түрінде болған. Башкүрт тілі әдебиеті бірнеше кезеңнен өтті: әртүрлі салт-дәстүрлер мен салт-дәстүрлердің пайда болуымен байланысты шартты; ежелгі дәуірден бастап, ол шамамен XIV ғ.дейінгі кезеңді қамтиды (йырау дәуірінің басына дейін). Башкүрт фольклоры Фольклор тасушылардың аттарын сақтап қалды: Тұлка, Қалтқыт, Тұлпы, Суқақ, Кузкорт, Қорқыт. XX ғасырдың бірінші жартысындағы сәсәндер белгілі – Фаррах Давлетшин, Саит Ысмағилов, Мұхаметша Боранғұлов. Оларға «Башкирияның халық сәсән» құрметті атағы берілді. Олардың тек қана Мұхаметша Боранғұлов XVI–XIX ғасырлардағы бос шеберлердің қасиеттерін: импровизаторлық, орындаушылық, жинаушы. Башкүрт драматургиясы ең басынан бастап башкүрт фольклорының көп ғасырлық дәстүрлеріне және өткен жүзжылдықтардың башкүрт халқының жазбаша мұрасына сүйенеді. Театрдың алдын-ала тарихы салттық фольклордан басталды, оның айқын драмалық құрылымы бар. Эпостардың ертегілері-сәсәндер-орындаудың жоғары шеберлігімен ерекшеленді. Сәсәндер бірнеше функцияларды атқарды: көрермендерге эпостың мазмұнын айтып, сахналық әсер жасай отырып, тірі кейіпкерлер, актерлер мен музыкант рөлінде өнер көрсетті. Жазушы-ағартушылардың шығармашылығы, олардың білім туралы, Әлеуметтік мәселелер туралы пікірталастары, зиялы қауымның қоғамдық-саяси және философиялық көзқарастары мерзімді баспасөзде драмалық этюд түрінде көрініс тапты. XX ғасырдың басында тарихи-батырлық, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-философиялық драманың жанрлары пайда болды. Олар: Фазыл Туйкин, Авзал Тагировтың «Янгура», Фатхелкадир Сүлейменовтың «Салават батыр» атты тарихи драмалар. Драмалар Д.Юлтыя, С.Мифтахов, Б.Бикбай, И.Абдуллин, А.Абдуллин, М.Кәрім, Н.Асанбаева, А.Атнабаева және т.б. башкүрт театрының репертуарының негізін құрды. Ұлттық драматургияны дамыту драмалық өнер жанрлары саласындағы ізденістермен сүйемелденді. Сатирикалық комедиялар қоғамдық ақауларды, тұрмыстағы және жекелеген адамдардың санасындағы сарқыншақтарды бейнеледі және ұжымшыл бастаулардың нығаюы, жоғары адамгершілік қағидаттарды

бекіту үшін күресті. *Башқұрт мақал-мәтелдері*. Башқұрт мақал-мәтелдері халық даналығының элементтерін бірнеше сөзге шоғырландырды. Башқұрт мақал-мәтелдерін, ертегілерін, аңыздар мен аңыздар жинаумен белгілі фольклор-ғалымдар А.Г.Бессонов, А.И.Харисов, Д. Шұңқаров және басқалар. Башқұртстанда «Башқұрт фольклоры: зерттеулер мен материалдар», башқұрт ертегілерінің жинақтары шығарылады.

Башқұрт балалар әдебиетінің қайнар көзі – башқұрт фольклоры, халық ауыз әдебиеті. Балалар фольклоры мен балалардың жазбаша әдебиеті балалардың психологиясы мен жас ерекшеліктерін ескереді. Башқұрт балалар әдебиетіндегі кейбір жанрлар фольклор әсерімен құрылды, өйткені Даян халық ертегілерін өлең түрінде өңдеді. Ойын-сауық жанрындағы балалар әдебиетіне бесік әндері, тақпақтар, тақпақтар, санауыштар, жаңылтпаштар, ертегілер жатады. Башкирияда балаларға арналған көркем шығармалардың алғашқы авторлары М. Гафури, Д. Юлтый, Г. Гумер («Бір қызыл галстук тарихы» 1927), Х. Давлетшина («Пионер Хылукай» әңгімесі), И. Насири, К. Мзргэн («Алдар және шайтан»: балаларға арналған әңгімелер, «башқұрт халық жұмбақтары». Және т. б.), А. Карнай («Тұрғай» әңгімелер жинағы) және т. б.

Балалар көркем әдебиетінің көрнекті өкілдері Ф.Рахимгулова (балаларға арналған өлеңдер), А. Ягафарова, Ф. Тугузбаева, Г.Гизатуллина, И.Гапаятдинов. Балаларға арналған ертегілерді башқұрт жазушылары С.Сурина (балалар драматургиясы, халық фольклорын өңдеу), Ф.Яхин (тұрмыстық ертегілер), К.Даян (халық ертегілерін өңдеу), Дина Талхина, Биккул (башқұрт әдеби ертегісі), Н.Сурина жазды. «Ильментау туралы аңыздар». Ұлы Отан соғысы жылдарында С.Ағыш балаларға арналған «Гнедой», «Петька Якушин және Петька Байрамгулов», «Менің үш Айым» кітаптарын жазды.

Башқұрт балалар әдебиетіндегі мектепке дейінгі балалар мен кіші оқушыларға арналған шығармалар негізінен ХХ ғасырдың 50-ші жылдарының ортасынан құрылған. Осы уақытта Р. Нигмати «Менің қызымның сұрақтарына жауап», «Бірінші қыркүйек», Г. Юнусова балаларға арналған өлеңдер жазды, «Маған тек үш ғана», «Сикырлы сыйлық», «Одуванчик», А. Ягафарова еңбек, ойын туралы өлеңдер мен ертегілер жазды. Башқұрт балалар әдебиетінің шеберлері З. Бишева «Достарымызбен», «Золотое яичко», «Махаббат пен жеккөрушілік»; Б.Бикбай; Ф. Исянгулов «Яубасар ұрпақтары» ертегілерге арналған халық аңыздарының негізінде балалар шығармаларын жазды. Мұстай Кәрімнің балалар шығармаларына «Біздің үйдің қуанышы», «Альфияның әңгімелері», «Ұзақ-ұзақ балалық шақ» повестері жатады.

Әдебиеттің басқа жанрлары. Мемуарлар, өмірбаяндық әдебиет Башқұртстанда жазбаша және ауызша түрде құрылды. Қазіргі ауызша формалар авторлар мемуарларының магнитофондарға, компьютерлерге жазбаларын қамтиды. Партия және мемлекет қайраткері, Социалистік Еңбек Ері Зия Нұриевтың белгілі мемуарлары – «Ауылдан Кремльге

дейін». мемлекет қайраткері Ахмет-Заки Валиди, Салават қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Якимов Владимир Николаевич ауызша мемуарлары, академик Р.И.Нигматулиннің естеліктері, Күнделік жазбаларды Мұстай Кәрім жүргізді. Мемуарлар ел тарихына қызығушылық танытатын тарихшылар, өлкетанушылар үшін ерекше қызықты, өйткені адамдар мен республиканың өмірінен алынған нақты фактілерді қамтиды, олар тарихи дерек көзі ретінде авторлар тұрған орта мен уақыттың іздері бар. Өмірбаян жанры С.Ағиша, З.А.Биышева, М.Гафури, А.Генатулин, И.Насыри, Д.Юлтыя және т. б. жазушылардың шығармаларында ұсынылған.

Тамсил-жанр қысқа әңгіме өлең түрінде. Әңгімелерде жұмыс істейтін адамдар аландатқан ұғымдар (жақсылық, жамандық), Жануарлар, жансыз заттар болуы мүмкін. Моральдың болуы қарастырылмаған. Тарихнаме-башқұрт тайпасының тарихи сипаттамасы берілген башқұрт әдебиетінің жанры. Исламды шежіре мен таварих жанрларының тоғысында таратқаннан кейін қалыптасты.

Фольклористика. Башқұрт фольклоры туралы материалдар ерте ортағасырлық шығыс және Батыс миссионерлер мен саяхатшылардың (Ибн-Фадлан, Плано Карпини, Гильом де Рубрук және т.б.) күнделік жазбаларында және жазбаларында бар. Башқұрт халық предания и легенды пайдаланды сипаттау үшін өлкенің орыстар саяхатшылар және зерттеушілер (И.К.Кирилов, П.И.Рычков, И.Лепехин, П.С.Паллас, И.Г.Георги, В.Н.Татищев). 1833 жылы Орынбор губерниясына саяхат кезінде А.С.Пушкин сәсэн-ертегілерден эпостың «Кузыйкурпяс и Маянхылу» нұсқасын жазып алды, ал оны сапарда алып жүрген жазушы, тілші-лексикограф далада башқұрт тарихының, тұрмысының және ауызша поэзиясының мәліметтерін жинап, башқұрт эпосының «Заятуляк и Хыухылу» сюжетін «Башкирская русалка» атты прозаға аударғанда жариялады.

XIX ғасырдың соңында башқұрт фольклорын жинаумен және жүйелеумен башқұрт зиялыларының өкілдері – П.Назаров, Б.Юлиев, М.Баишев, М.Куватов, М.Уметбаев, Г.Еникеев айналысты.

1922 жылы Башқұрт АССР-да башқұрт фольклоры саласындағы зерттеулердің орталығы болған Башкирияның тұрмыс, мәдениеті мен тарихын зерттеу бойынша қоғам құрылды. Онда С. Мрясов («Башқұрт билері мен хандар кезеңіндегі көркем әдебиет үлгілері»), Х. Габитов («Башқұрт кезіндегі үйлену рәсімдері»), Г. Вильданов («Башқұрт батырлары»), М.Бурангулов, С. Галимов және т.б. қызмет атқарды.

1930-шы жылдары БАССР Жазушылар одағы мен тіл және әдебиет ҒЗИ жанынан фольклорлық секциялар құрылады. Қоғам ауызша шығармашылық туындыларын жинау және фольклор қорларын қалыптастыру бойынша үлкен жұмыс атқарды. Фольклор жинаушылардың арқасында башқұрт ертегілерінің, ертегілердің, әншілердің, өрікшілердің, сәсэн-импровизаторлардың есімдері белгілі болды. «Ақбұзат», «Юлай мен

Салават», «Идукай мен Мурадым» эпикалық ертегілері Буранғұловтың жазбаларында, башқұрт мақал-мәтелдерінің (1936), башқұрт халық ертегілерінің (1939) жинақтары жарияланды. 1932 жылы Уфа қаласында ұлттық мәдениет ғылыми-зерттеу институты ашылды. М. Гафури). Институт қызметкерлері республиканың аудандары мен көршілес өңірлерінің ғылыми экспедицияларына барды.

1950-ші жылдары ИИ еңбектерімен үш томдық «Башқұрт халық шығармашылығы» жинағы, «Башқұрт халық мақалы» жинағы шығарылды.

1951 жылы Уфада КСРО ҒА башқұрт филиалы, 1957 жылдан Башқұрт мемлекеттік университеті жұмыс істеді. Ұлттық фольклористиканы дамытудың жаңа кезеңі басталды, ол халық шығармаларын жинау, жариялау және елеулі ғылыми зерттеулердің пайда болуымен сипатталады.

1960-шы жылдардан бастап Башқұрт АССР фольклористері башқұрт халық шығармашылығы көп томдық «Башқұрт халық шығармашылығы» жинағын («Халық мұнарасы» ЖТК) башқұрт тілінде дайындауға кірісті. Ол бойынша жұмыс 1985 жылы 18 томды шығарумен аяқталды.

XXI ғасырдың басындағы башқұрт фольклористикасы Ф.А.Надршина «Урал-батыр» эпосымен, аңыздар мен аңыздар, әндер мен мақал-мәтелдермен байытылды.

2004 жылдан бастап РБ-да республиканың солтүстік аудандарына фольклорлық экспедициялар ұйымдастырылды, онда олар ешқашан жүргізілмеген. Фольклористер Татышлин (2004), Янаул (2005), Бурабай (2006), Аскин (2007) аудандарында, сондай-ақ Свердлов (2004, 2005), Орынбор (2004), Саратов және т.б. облыстарда жұмыс істеді.

«Башқұрт халық шығармашылығы» жинағын шығару жалғасуда. XXI ғасырдың басынан бастап «Тарихи эпос», «Эпос: киссалар мен дастандар», «Жазбаша киссалар мен дастандар», «Эпос: иртәктер және эпикалық кубайрлер», «Мақал-мәтелдер», «Жұмбақтар», «Жануарлар туралы ертегілер», «Ойын фольклоры және халық спорты», «Тарихи баиттер», «Сиқырлы ертегілер» томдары жарық көрді. Еділ бойында тұратын халықтар ішінде башқұрт (өздерінше айтқанда – башқорт) ауыз әдебиеті формасы жағынан да, мазмұны тұрғысынан да мейлінше бай болып келді. Башқұрт халық ауыз әдебиетінде ерекше жетілген жанр – қобайыр деп аталады. Қобайыр жанры – қазақтың толғауына немесе өзбектің дастанына жақын болып келеді; сондай-ақ тарихи жырлар, бәйіттер, ертегілер, аңыздар, т.б. жиі ұшырайды. Башқұрт фольклорының ірі эпикалық шығармаларында халықтың азаттық жолындағы ерлік күресі жырланады. Башқұрт халқының «Ақбозат», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Күсәкбей», т.б. дастандары – башқұрт тарихының қилы-қилы кезеңдерін зор шеберлікпен бейнеленген көлемді туындылар болып табылады. Башқұрт елінің тарихында XVIII-XIX ғасырлар сан түрлі қоғамдық, әлеуметтік, саяси оқиғаларға бай болды. Осыған орай, бұл кезде түрлі

тақырыптардағы тарихи өлең-жырлар да көптеп жазылды. Мәселен, «Салауат», «Азамат» және «Орал» сияқты көлемді тарихи жырлар осы кезеңде өмірге келді. Сонымен бірге, халық арманын бейнелейтін «Зұлқида», «Шаура» секілді аңыздар туды. Башқұрт әдебиетінде ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында оқушысын имандылыққа, ізгілікке, мейірімділікке, жалпы адамгершілікке үндейтін сопылық бағыттағы көркем туындылар көптеп пайда бола бастады. Бұлар Т.Ялсыгүл (1787-1838), Ә.Қарғалы (1784-1825), Г.Салихов (1794-1867), Ш.Заки (1825-1865), Ғ.Сокрый (1826-1889) сияқты ақындардың шығармалары еді. ХІХ ғасырдың екінші жартысында башқұрт әдебиетінде оқу, білімді насихаттау, ағартушылық бағыт кең қанат жая бастады. Бұл кезде ағартушылық бағыттағы көптеген шығармалар өмірге келді. Солардың бірі – башқұрт халқының аса талантты ақыны, фольклорист, қоғам қайраткері М.Үмбетбаев (1841-1907) болды. Башқұрттың өз тарихының ерте кезеңімен байланысты халық ауыз әдебиеті бай. Халық ауыз әдебиетінің тұындыларында ежелгі башқұрттардың табиғатқа, олардың өмірлік даналығы, психологиясы, қылықтары мен шығармашылық қиялдарына деген көзқарасы көрсетілген.

Башқұрт халқының шығармашылық жанры әр алуан болып келеді: жырлар мен ертегілер, аңыз-әңгімелер, жұмбақтар, өлендер (салттық пен лирикалық), байттар мен мунажаттар және т.б. Башқұрт эпосы, басқа халықтың шығармашылығы сияқты алғашқы қауымдық дәуірінің ыдыраған уақытында пайда болып, феодал кезеңінде өркендеуін алады. ХХ ғ. басында башқұрттардың арасында: «Орал-батыр», «Ақбузат», «Заятуляк пен Хыухылу», үй малы туралы аңыздар «Қара-юрга» («Қара жорға»), «Ақхак-кола», «Конгур-буга» («Қоңыр бұқа») және т.б. ірі шығармалар таралған. Сол кезде башқұрттарда басқа түркі халқының фольклорындағы басты кейіпкерлер де кеңінен жайылған («Алпамыш пен Барсынхылу», «Кузыкүрпяс пен Маянхылу» және т.б.). Башқұрттардың ұлттық өлең (йыр) жанрларының арасында - Узун-кюй маңызды орын алады. Бұл күйде башқұрт халқының ұлттық мінезі терең және де жан-жақты болып айтылған. Ауыз әдебиетінде форма жағынан ерекше жетілген жанр – қобайыр. Ол қазақ поэзиясындағы толғауға жақын. Қобайырдың өзегі әлеуметтік сарын, яғни Орал тауын, Ақ Еділді, туған жерді, халқын мадақтау. Ал «Ақбозат», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Күсәк бей» секілді эпикалық поэмалар – башқұрт тарихының түрлі кезеңдерін бейнелеген кесек туындылар. ХVІ І-ХІХ ғасырда әуезді, сырлы, шерлі, әнмен айтылатын «Салауат», «Азамат», «Орал» сияқты тарихи жырлар, «Зұлхиза», «Шаура» секілді аңыздар туды. Төңкеріске дейін Башқұрт поэзиясының кейбір нұсқалары қолжазба түрінде тараған. Башқұрт әдебиетінің тарихында Салауат Юлаевтың есімі әйгілі. Жауынгер ақынның ел аузында қалған, кезінде орыс тіліне аударылған жырларына тән сипат – ереуіл рухы, әлеуметтік идея, азаматтық пафос. Башқұрт жазба әдебиеті Қазан төңкерісінен кейін қалыптасты. Діни уағызға арнап шығарма жазған.

Т.Ялсыгул (1787-1838), Ә.Қарғалы (1784-1825), Г. Салихов (1794-1867), Ш. Заки (1825-1865), Ғ.Сокрый (1826-1889) секілді ақындар мистика, софизм шырмауында қалып қойды. ХІХ ғасырдың 2-жартысында башқұрт әдебиетінде ағартушылық бағыт өрлей бастады. Бұл кездің көрнекті өкілі көп қырлы талантты ақын, тілші, фольклорист, этнограф, тарихшы, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері М.Үмітбаев (1841-1907) болды. Оның 1897 ж. шыққан «Жәдігер» жинағында ғылыми еңбектері, өлеңдері топталған. Қазақ, татар поэзиясында елеулі із қалдырған Ақмолла ақын – башқұрт әдебиетіндегі ірі тұлға. Башқұрт кеңес әдебиетінің іргетасын қалауда Мәжит Ғафуридің «Қызыл ту», «Ант», «Еңбекші», «Татар жігітіне», Д. Юлтыйдың «Октябрь», «Аттан, жігіт», «Майсара», Ш. Бабичтің «Халыққа арнау», С.Құдаштың «Қызыл әскер», «Айтшы» секілді революция жырлары аса зор рөл атқарды. 30-жылдарда халық өмірінің әр түрлі кезеңін бейнелейтін реалистік проза туды. Олар – С.Құдаштың «Қос қайың», С.Агиштің «Жағдайға орай» повестері, Д. Юлтыйдың «Қан», А.Тагировтың «Солдаттар», «Қызыл гвардияшылар», «Қызыл әскерлер», И.Насыридың «Кедей» романдары, Х.Ибрагимовтың «Башмақшы», К.Даянның «Таңшолпан», Н.Кариптің «Алма» пьесалары, С.Құрыштың «Бақыт заңы» (1935), «Республика жырлайды» (1938), Б.Ишемғұлдың «Отан» (1936), Х.Каримнің «Салтанат», Р.Нигматидің «Ақ Еділдің әсем айдыны» (1940) өлең-жырлары. Отан соғысының қаһарлы шындығы әдебиетте жан-жақты бейнеленеді. А.Бекчентаевтің «Аққулар Оралда қаладысы» (1956), «Үлкен оркестрі», Х.Дәулетшинаның «Ырғызы» – прозадағы; Р.Нигматидің «Большевигі», Х.Каримнің «Алтын масағы», С.Құдаштың «Отаным менің» – поэзиядағы елеулі шығармалар. Ежелден іргесі бір, тілінде, тұрмысында, салт-санасында ұқсастық көп, қазақ пен башқұрт – туысқан халықтар. Башқұрт жазуларының шығармалары қазақ тілінде көп аударылады. Үлкен ақын әрі драматург Мұстай Кәрімнің «Ай тұтылған түн» пьесасы қазақ сахнасынан көп жыл бойы түскен жоқ. М.Әуезовтің «Абай» эпопеясы, т.б. көптеген қазақ шығармалары башқұрт тілінде жарық көрді. С.Құдаш пен Б.Майлиннің, С.Мұқановтың творчестволық достығы үзілген емес.

Башқұрт, қазақ жырлары. Әр халықтың әдебиеті сол халықтың тарихымен бірге туып, бірге қалыптасып, дамиды. Түрлі себептермен ұзақ жылдар бойы туған әдебиетіміздің ерте кезеңі зерттелмей, оқылмай келгені мәлім. Сондықтан бүгінгі ұрпақ ғасырлар мұрасы – жырлар мен дастандарды, даналық кітаптарды өз дәрежесінде білген жоқ. Халқымыздың әдеби мұрасын зерттеп, кейінгі жұртшылыққа танытуда ғалымдар еңбегі зор. Өзге түркі тектес халықтардың әдебиеті тәріздес қазақ әдебиеті де қазіргі деңгейіне бірден жете қойған жоқ. Өте ерте кезде шыққан таңбалар, жазу-сызулар, өлең тіркестері, мақал- мәтелдер, ертегілер, аңыз әңгімелер халқымызды бейнелі ойға, шешендік өнерге жетеледі. Осы мұралар нәтижесінде әдебиет қалыптасты, толысты, жетілді. Түркі тілдес халықтар әдебиетінің тарихы бәріне ортақ ертедегі көне жазу-

сызулардан, әдеби нұсқалардан, жеке ақын шығармаларынан басталады. Тегі бір, түрі бір татар, башқұрт, ноғай, ұйғыр, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, әзербайжан, хакас, алтай халықтары өз әдебиетінің тарихын ұлт болып қалыптасқан шақтан емес, бірге жүріп тіршілік еткен бәрімізге ортақ дәуірден бастайды. Түркі тілдес халықтардың 15-ғасырға дейінгі жасалған әдеби шығармалары, ақын-жазушылары, мәдениет ескерткіштері бәріне де ортақ болып, олардың ертедегі әдебиет тарихы бір болып келеді. Еліміз егемендік алғаннан кейін әлемдегі сандаған елдермен түрлі саладағы байланыстар жасалып, қазақ халқының тәуелсіздігі мойындалып, еліміздің ұстанған бағыт-бағдарлары айқындалды. Туысқан халықтардың жақындасуына қолайлы нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл мәселеде түркі тілдес татар, башқұрт, ноғай, қазақ халықтарының бір-бірімен байланысы, достық пен ынтымақтастық қарым-қатынастардың орнығуына ғылым мен өнер барынша ықпал етуі тиіс. Аталмыш мақаламызда татар, башқұрт, ноғай, қазақ жырларының жақындығы, туысқандық байланысы туралы сөз қозғаймыз. Ежелден бай мәдениеті, өнері, салт-дәстүрлері мен жоралғылары қалыптасқан түркі тілдес бізге туысқан халықтардың бірі татар, башқұрт, ноғайлар. Қазақ пен татар, башқұрт, ноғай елдері ежелден қанаттас, қатарлас келеді. Тамырластық пен үндестік іздері тіптен мол, этностық жағынан да жақындығы бар. Халық ауыз әдебиетіндегі кейбір дүниелер тақырыптық тұрғыдан ұқсас. Бұл үрдіс қай кезеңде де сабақты жіптей үзілмей келе жатыр. Татар халқының жазба әдебиеті көне дәуірлерден басталды. Татар халқының ауыз әдебиеті тұрмыс-салтқа байланысты туған өлең-жырларға бай болып келеді. Сондай-ақ ертегінің сан алуан түрлері, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, т.б татар көркем сөз өнерінің алтын қорынан кең орын алған. Татар, башқұрт, ноғай халықтарының ауыз әдебиетімен танысқан әрбір қазақ оқырманы өз ана тілінде оқығандай әсерге бөленеріне күмән жоқ. «Алыпмәншән» («Алпамыс»), «Урак белән Мамай» (Орақ — Мамай), «Кузы Көрпә бәлән Баянсылу» («Қозы Көрпеш - Баян сұлу»), «Камбәр» («Қамбар батыр»), тағы сол сияқты көптеген ортақ жыр, дастандарымыз да біздің тілі де, діні де бір туысқан екендігімізді айғақтай түседі. Қандас екі халықтың ғасырлар қатпарынан жеткен өрнекті сөздерін де ортақ рухани мұрамыз деп қарастырудың еш ағаттығы жоқ. Ғасырлар асуын асып, бізге жеткен даналық сөздер – өшпес мұра. Башқұртстан мәдениеті дәстүрлі ұлттық мәдениет арнасында қалыптасты. Ежелден іргесі ажырамаған тұрмысында, тілінде, салт-санасында ұқсастықтар көп қазақ пен башқұрт туысқан халықтар болғандықтан, Алтын Орда, Ноғай ордасы кезеңдерінен қалған батырлар мен билер туралы көптеген жыр-дастандар екі халыққа да ортақ. Ауыз әдебиетінде ерекше жетілген жанр – қобайыр (қазақтың толғауына жақын). «Ақбоз ат», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Кусак бей», «Кунгур бұқа» секілді эпикалық жырлар башқұрт тарихының әр түрлі кезеңдерін бейнелейді. Терме жанры да жақсы дамыған. «Салауат», «Орал» сияқты тарихи жырлары, башқұрт әдебиетінің көптеген нұсқалары

ауызша айтылып, қолжазба түрінде тараған. Бұдан бес ғасыр бұрын іргесі ажырамай, бір орда астында бір жұртты жайлап, кейін тарихи себептермен бөлініп кеткен ноғай, қазақ халықтарына ортақ рухани жәдігерліктер көп. Мәселен, Асан қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Шалғез жыраулардың жыр-толғаулары да, «Едіге», «Ер Шора», «Қарасай-Қази», «Орақ- Мамай» сықылды желілі эпостар да аталған екі халыққа ортақ мұралар мақал-мәтелдерінен де жақсы байқалады. Жыр – (көне түркі тілінде -иыр) - 1) кең мағынада, поэзиялық шығармалардың жалпы атауы. Көне түркі тіліндегі «иыр» сөзі де қазіргі «поэзия» терминінің мағынасында қолданылған. Бұл атау дәл осы мағынада қазіргі қарақалпақ, қырғыз, ноғай, қарашай, балқар, башқұрт, татар, т.б. түркі тілдерінде әлі күнге дейін қолданылады; 2) тар мағынада -қазақ халық поэзиясындағы 7 -8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарма жанры. Қазақ ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, тарихи жырлар, лиро эпостық жырлар, жоқтаулар, жыраулар поэзиясы, толғаулар, термелер, т.б. түгел дерлік поэзияның осы өлшемдегі үлгісіне құрылған. Поэзиядағы бұл жанрды жазба әдебиет өкілдері де (Абай, С.Торайғыров, т.б.) орнымен пайдаланған. Буын санының бірқалыпқа түсіп тұрақтануы -жыр жанры дамуының соңғы кезеңдерінде пайда болған құбылыс. Ежелгі замандардағы жыр өлшеміне аралас буын тән болған. Мұндай өлшем қазақ халқының толғауларында, ноғай халқының йырларында, башқұрт халқының қобайырларында, қырғыз халқының санатында сақталған. Тармақтарындағы буын саны 7-ден 15-ке дейін жетеді. Аралас буынды үлгілер батырлар жырында да кездеседі. Поэзияның басқа өлшемдеріндегі өлең жолдары тұтаса келіп, шумақ құраса, Жыр тармақтары тирада түрінде шоғырланады. Тарихи-генетикалық тұрғыдан тирада үлгісі шумақтан бұрын қалыптасқан. Демек жыр өрнегі өзге өлшемдерге қарағанда әлдеқайда ерте туған. Жырдағы тирада үлгісіндегі тармақ пен ұйқас мөлшері және олардың арақатынасы қатаң сақталмай, жиі өзгеріп, құбылып тұрады. Дәл осы қарапайым ерекшелікке көпке дейін ғыл. мән берілмегендіктен, Жырда басқа өлшемдегідей егіз, кезектес, шалыс ұйқас түрлері болады деп есептелініп келді, олардың жалпы саны 10-ға дейін жеткізілді. Мұндағы басты қателік тирада ішіндегі ырғақтық үзілістерді шумаққа теңгеруден туған еді. Кейінгі арнайы зерттеулер Ж-дың тармағы мен ұйқасы тирада пішініне ғана тән заңдылықтарға негізделіп түзілетінін айқын дәлелдеп берді. Жырдың ұйқасы дара ұйқас (монорифма) және аралас ұйқас (полирифма) болып бөлінеді. Аралас ұйқас негізгі ұйқас пен қосымша ұйқастардан тұрады. Қазақхалқының ел қорғаған ерлер туралы шығарған батырлық жырлары ұшан-теңіз. Ел ішіне кеңінен танылған «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Ер Тарғын», «Ер Көкше» батырлар жырлары бірнеше нұсқалы. Бұл жырлардағы бас қаһарманның мақсаты – Отанын жаудан қорғау, елін шапқан басқыншыларды қуып, туған жерін жаудан тазарту. Бұл жырлардағы батырлардың бәріне тән ортақ қасиет: өжеттік, ерлік, адалдық, әділдік, қиындыққа төзгіштік, уәдеге беріктік, Отанға деген

шексіз сүйіспеншілік және жеңімпаздық. Халықөзінің қамқоры ретінде бұл батырларға табиғаттан тыс қайрат беріп, асқан қаһарман ретінде суреттейді. Олардың мінген аттары да өте жүйрік болып келеді. Ал батырлардың дұшпандарын адам шошырлық, үрейлі етіп көрсетеді. Батырлар жыры – ұзақайтылатын ерлік дастандары. Оларды жырлау бір немесе бірнеше күнге созылады. Мысалы, атақты Мұрын жырау «Қырымның қырық батыры» дастанын отыз күн отырып жырлапты деген аңыз бар. Бұл дастандарды жыршы- жыраулар бірінен-бірі үйреніп, ғасырлар бойы ел аралап айтып келген. Қазақхалқының «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», т.б. батырлар жырлары – ұрпақты ерлікке үндеген жырлар. Туған әдебиетіміздің түп негізі көне дәуірге – түркі тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Ал туыстас түрік руларының біртобы қазақ деген атпен бөлініп, өз мемлекетін құруымен байланысты, XV ғасырдың орта шенінен бастап дербес, қазақ атымен аталатын әдебиет аренаға шығады. Ертеде өткен ақын-жыраулар шығармашылығы бірімен-бірі сабақтас екендігі, алдыңғы ұрпақтан соңғы ұрпақ үлгі алып, олардың жақсы жақтарын өрге бастырып отырғандығы байқалады.

Башқұрт мақал-мәтелдерінен.

Тұздан ащы болма,
Балдан тәтті болма.

Байдың құлы болғанша,
Байғұстың ұлы бол.
Білген білгенін істер,
Білмеген білегін тістер.
Атылмаған қоян –
Асылмаған қазан.
Алтыныңмен мақтанба
Ақылыңмен мақтан.
Асап тоймаған, жалап тоймайды.
Ақ иттің бәлесі қара итке тиеді.
Біреудің үйрегін жесең,
қазыңды аяма.
Байға борышыңды өтемей тұрып,
Қылышыңды көрсет.

Ақын Салауат Юлаевтың өлеңдері өзінің башқұрт тілінде сақталмаған Салауаттың башқұрт тіліндегі өлең-жырларын XIX ғасырда

өлкетанушы орыс әдебиетшілері ел аузынан жазып алып, орыс тіліне тәржіма жасаған. Рәшит Нығымати сол орысша нұсқасынан қайтадан башқұрт тіліне аударған.

Салауат Юлаев өлеңдерін алғаш рет башқұрт тілінен қазақшаға аударған ақын Берқайыр Аманшин башқұрт ақынының шығармаларын үш кезеңге бөліп қарастырады.

Алғашқы кезеңінде – табиғат сұлулығын қызықтаған, махаббатты, бейбіт өмірді мадақтаған «Туған елім», «Оралым», «Бұл заман нені көрмеген...» деп басталатын т.с. өлеңдері туған.

Екінші кезеңі – көтеріліс айлары. Бұл Салауат Юлаевтың «жиырма екі жасында, жасыл кәмшат бөркі басында», ақ семсері қолында – ата жауына ақырып тиісіп, ойран салған кезі. Ер азаматтың намысын қозғап, жалаң қылыш, жайдақ атпен жауға батыл шабуға үндеген жырлары осы кезде, ат жалында: жорық қосының астында туды. Бұл өлеңдер қас жауына деген өшпенділікке, терең тебіренген халық күшінің құдіреттілігіне сенген жарқын оптимизмге толы.

Бір қызығы – Салауат Юлаевтың өз тағдыры да, жорық кезінде, ат жалында туған отты жырлары да кезінде Исатай Таймановтың жан досы болған Махамбет ақынның тағдыры мен жалынды жырларын еске салады.

Салауат Юлаев поэмасының Махамбет жырларымен үндестігі, екі ақынның да өмірдің оғындай өткір, лепті, қанатты жырларындағы сөз қолданыстары тіпті кейбір өлең шумақтары бір-біріне өте ұқсастығы көп жәйтті аңғартқандай болады. Мұның өзі, ең алдымен, түркі тілдес халықтардың сан ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығынан туындап жатса керек.

Үшінші кезеңі – шаруалар көтерілісі жеңілгеннен кейінгі, қол-аяғы бұғауда, ақынның жан азабы мен тән азабын қатар тартқан ширек ғасырлық ғұмыры, Салауат Юлаевтың бұл кездегі жырлары сағынышқа, мұңға толы. Алайда өршіл ақын болашақтан бір сәтке де үмітін үзбеді.

СЕМИНАР САБАҚТАРЫ

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТИ

Мақсаты: қырғыз әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру.

Жоспары:

1. Қырғыз халық ауыз әдебиеті.
2. Қырғыз әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Қырғыз жазба әдебиетінің тарихы.
4. Қырғыз әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. Ш.Айтматовтың шығармашылығы.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет:

1. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı, İstanbul-2014 s.2, 2.cilt.
2. Cahit Kavcar. Edebiyat ve Eğitim, Ankara – 2012, s.7.
3. Ayşenur İslam, Nermin Öztürk. Türk Edebiyatı Tarihi, A-2014, s.158.
5. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı, İstanbul -2011, s.22, 4.cilt.
6. Әбелдаев Ж. Түрік әдебиеті тарихындағы «Ғаріп» әдеби бағытының эстетикасы. «Шығыстану білімі мен ғылымының іргелі және инновациялық мәселелері», А-2011.
7. Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы, Алматы: Санат, 1997.
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті, Алматы: Ана тілі, 1991.
9. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғасытығы, Астана: Елорда, 2000.
10. Жолдасбеков М. Асыл арналар, Алматы: Жазушы, 1990.
11. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы, Алматы: Мектеп, 1988.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва -1967.
13. Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары, Алматы – 1991.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Қырғыз халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі неде?
2. «Манас» жырының зерттелуі, мазмұны, тақырыбы, көркем идеясы қандай?

3. Қырғыз әдебиетін қырғыз және шетел ғалымдары қаншалықты зерттеді?
4. Қырғыз әдебиетін зерттеуде Кеңес үкіметі кезінде қандай өрескелдіктер жіберілді?
5. Ш.Айтматов шығармашылығының алғашқы кезеңінде қандай тақырыптарға бет бұрған?
6. Жазушы туындыларындағы әйел образы туралы не айтар едіңіз?
7. Қырғыз қоғамындағы түйіткілді мәселелердің Айтматов шығармаларындағы көрінісі қандай?
8. Мәңгүрттену, мәңгүрт, қоғамды жатсыну, оқшаулану мәселелерін қырғыз жазба әдебиетіне кім және қалай енгізді?

ӨЗБЕК ӘДЕБИЕТІ

Мақсаты: өзбек әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру.

Жоспары:

1. Өзбек халық ауыз әдебиеті.
2. Өзбек әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Өзбек жазба әдебиетінің тарихы.
4. Өзбек әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. Әлішер Науаидің өмірі мен шығармашылығы.
6. Ә.Науаидің мемлекет, қоғам туралы шығармалары мен даналығы.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Өзбек халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі неде?
2. Өзбек әдебиетінің түркі әдебиетімен ұқсастығы мен даралығы қандай?
3. Әлішер Науаидің зерттелуі туралы не айтар едіңіз?

4. Шайыр шығармашылығының негізгі мазмұны, тақырыбы, көркем идеясы қандай?
5. Ақынның түркі халықтары және шетел ғалымдарымен зерттелуі туралы не айтасыз?
6. Әлішер Науаидің шығармаларының бүгінгі күндегі өзектілігі неде?
7. Түркі әлемінің ғұламасы Науаидің әлем әдебиетінде алатын орны қандай?
8. Науаи шығармаларының қазақ ұлыларының шығармашылығымен сабақтастығы қандай?

ТАТАР ӘДЕБИЕТИ

Мақсаты: татар әдебиетінің көне заманнан бастап қалыптасуы, дәуірлеу жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру.

Жоспары:

1. Татар жазба әдебиетінің тарихы.
2. Татар әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. «Жүсіп-Зылиха» дастаны.
4. Татар әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. Ғабдолла Тоқайдың өмірі мен шығармашылығы.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Татар халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі неде?
2. Татар әдебиетінің түркі әдебиетімен ұқсастығы мен даралығы неде?
3. Татар әдебиетінің зерттелуі туралы не айтасыз?
4. Ғ.Тоқай шығармашылығының негізгі мазмұны, тақырыбы, көркем идеясы қандай?
5. Ғабдолла Тоқай шығармаларының бүгінгі күндегі өзектілігі неде?

6. Ғ.Тоқай шығармаларының Абай шығармашылығымен үндестігі қандай?

ТҮРКІМЕН ӘДЕБИЕТІ

Мақсаты: түркімен әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру. Мақтымқұлы Фрагидің шығармашылығымен таныстыру, шығармаларын зерделеу.

Жоспары:

1. Түркімен халық ауыз әдебиеті.
2. Түркімен әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Түркімен жазба әдебиетінің тарихы.
4. Түркімен әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. Мақтымқұлы Фраги өмірі мен шығармашылығы.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Түркімен халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі неде?
2. Түркімен әдебиетінің түркі әдебиетімен ұқсастығы мен даралығы неде?
3. Мақтымқұлы Фрагидің шығармашылығының негізгі сарыны қандай?
4. Мақтымқұлы туған халқының жан айқайын қалай жеткізген?
5. ХІХ ғасыр әдебиетінде мұсылмандық схоластикаға қарсы түркімен әдебиетінде қандай бағыт кең өріс алды?
6. Түркімен ағартушы-демократиялық бағытының өкілдері кімдер?

ТҮРІК ӘДЕБИЕТІ

Мақсаты: түрік әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру.

Жоспары:

1. Түрік халық ауыз әдебиеті.
2. Түрік әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Түрік жазба әдебиетінің тарихы.
4. Түрік әдебиетінің жарқын өкілдері.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Түрік халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі қандай?
2. Түрік әдебиетінің өзіндік ерекшелігі неде?
3. Түрік әдебиетінің басқа түркі тектес халықтардың әдебиетімен ұқсастығы қандай?
4. Түрік әдебиетінің XVIII ғасырдағы негізгі әдеби бағыты қандай болды?
5. Сопылық бағыттағы поэзияның даму арналары қандай?
6. Түрік Республикасының ең ірі жазушыларын атап, шығармашылықтарына тоқталыңыз.
7. XX ғасырда түрік әдебиетіндегі негізгі әдеби ағымдар қандай?

ҰЙҒЫР ӘДЕБИЕТІ

Мақсаты: ұйғыр әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру.

Жоспары:

1. Ұйғыр халық ауыз әдебиеті.
2. Ұйғыр әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Ұйғыр жазба әдебиетінің тарихы.
4. Ұйғыр әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. Мұхаммед Садық Қашқаридің шығармашылығы.
6. Біләл Назымның ұйғыр әдебиетіндегі алатын орны.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Ұйғыр халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі неде?
2. Ұйғыр әдебиетінің түркі әдебиетімен ұқсастығы мен даралығы неде?
3. Шығыстың классикалық поэзиясының нәзира дәстүрін өзіне үлгі еткен ұйғыр ақындары кімдер?
4. Мұхаммед Садық Қашқари шығармашылығының негізгі мазмұны, тақырыбы, көркем идеясы туралы не айтар едіңіз?
5. Біләл Назымның ұйғыр әдебиетінде алатын орны қандай?

ӘЗІРБАЙЖАН ӘДЕБИЕТІ

Мақсаты: әзірбайжан әдебиетінің ауызша және жазбаша әдебиетінің тарихы туралы ғылыми түсінік қалыптастыра отырып, түркі тектес халықтарының әдебиетінің қазақ әдебиетімен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлімет беру. Әзірбайжан әдебиетінің ұлы ақындарының шығармашылығымен таныстыру.

Жоспары:

1. Әзірбайжан халық ауыз әдебиеті.
2. Әзірбайжан әдебиетінің зерттелу тарихы.
3. Әзірбайжан жазба әдебиетінің тарихы.
4. Әзірбайжан әдебиетінің жарқын өкілдері.
5. XIV-XVIII ғасырлардағы әзірбайжан әдебиеті.

6. Өзiрбайжан жазба поэзиясы дәстүрiнiң негiзiн қалаушы, түркi ақыны Имадеддин Насими.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттердi қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пiкiрлерiне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктердi пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негiзгi әдебиет: 1-13

Өзiн-өзi бақылау сұрақтары:

1. Өзiрбайжан халық ауыз әдебиетiнiң қазақ әдебиетiмен ұқсастығы мен ерекшелiгi неде?
2. Өзiрбайжан әдебиетiнiң түркi әдебиетiмен ұқсастығы мен даралығы неде?
3. XVIII ғасырда Ширвания мектебiнiң ақындары кiм? Бұл мектептiң ерекшелiгi неде?
4. Иран Өзiрбайжан әдебиетiнiң қалыптасуы, ерекшелiгi, зерттелуi туралы не айтасыз?
5. Илияс Жүсiпұлы Низами Гәнжауи шығармаларының бүгiнгi күндегi өзектiлiгi неде?
6. Өзiрбайжан халқының ұлы ойшылы кiм? Оның шығармашылығының зерттелуi қалай жүзеге асқан?

БАШҚҰРТ ӘДЕБИЕТI

Мақсаты: башқұрт әдебиетiнiң ауызша және жазбаша әдебиетiнiң тарихы туралы ғылыми түсiнiк қалыптастыра отырып, түркi тектес халықтарының әдебиетiнiң қазақ әдебиетiмен байланысын, өзара ықпалдастығы жайында мәлiмет беру. Башқұрт ауыз әдебиетiндегi ерекше жанрлар жайында мағлұмат, қазақтың ұқсас фольклорлық жанрларымен салыстыру. Башқұрт халқының озық ақындарының шығармаларымен таныстыру.

Жоспары:

1. Башқұрт халық ауыз әдебиетi.
2. Башқұрт әдебиетiнiң зерттелу тарихы.
3. Башқұрт халқының мақал-мәтелдерi.
4. Башқұрт жазба әдебиетiнiң тарихы.

5. Башқұрт әдебиетінің жарқын өкілдері.

6. Ақын Салауат Юлаев өмірі мен шығармашылығы.

Нұсқау: ұсынылған әдебиеттерді қарастыра отырып, жоспар бойынша қарастырылған сұрақтарға нақты ғылыми ақпаратты сұрыптап, ғалымдардың пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасау. Әдеби терминдермен сөздіктерді пайдаланып, жұмыс жасау. Дәріс бойынша талданған шығармаларды оқып, сараптау.

Негізгі әдебиет: 1-13

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Башқұрт халық ауыз әдебиетінің қазақ әдебиетімен ұқсастығы мен ерекшелігі?
2. Башқұрт халық мақал-мәтелдерінің негізгі тақырыптық топтары қандай?
3. Башқұрт дана сөздерінің қазақ мақалдарымен мазмұндық, тақырыптық ұқсастығы бар ма?
4. XX ғасырдың басындағы Башкирия әдебиетіндегі башқұрт жазушыларын атаңыз?
5. Мажит Гафуридің шығармашылығының башқұрт әдебиетіндегі орны қандай?
6. Азамат соғысына қатысушы жазушылар шығармашылығының негізгі мазмұны, тақырыбы, көркем идеясы қандай? Оның негізгі өкілдері кімдер?
7. Ақын шығармашылығын түркі халықтары және шетел ғалымдарының зерттеуі туралы не айтар едіңіз?
8. Әлішер Науаидің шығармаларының бүгінгі күндегі өзектілігі қандай?
9. 1930 жылдары башқұрт әдебиетінің өрлеуіне не себеп болды және ол қай бағытта дамыды?
10. Башқұрт театрларының құрылу кезеңі қай жылдарға тұспа-тұс келеді?
Онда қандай шығармалары сахналанды?

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Негізгі әдебиет:

1. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı, İstanbul-2014 s.2, 2.cilt.
2. Cahit Kavcar. Edebiyat ve Eğitim, Ankara – 2012, s.7.
3. Ayşenur İslam, Nermin Öztürk. Türk Edebiyatı Tarihi, A-2014, s.158.
5. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı, İstanbul -2011, s.22, 4.cilt.
6. Әбелдаев Ж. Түрік әдебиеті тарихындағы «Ғаріп» әдеби бағытының эстетикасы. «Шығыстану білімі мен ғылымының іргелі және инновациялық мәселелері».-Алматы, 2011.
7. Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы.-Алматы: Санат, 1997.
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті.-Алматы: Ана тілі, 1991.
9. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы.-Астана: Елорда, 2000.
10. Келимбетов Н. Древний период истории казахской литературы.- Алматы: Санат, 1998.- 256 с.
11. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. Оқулық. – А. 1986.
12. Келімбетов Н., Қанафин Ә. Түркі халықтарының әдебиеті / оқулық-хрестоматия.- Алматы: «Рауан», 1996, 256 бет.
13. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – А. 2000.
14. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы.- Алматы: Мектеп, 1988.
15. Ежелгі дәуір әдебиеті. Бірінші кітап. Хрест./құрастырған А.Қыраубаева/.- А. 1991.
16. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі, 2013. 2-басылымы / Баспаға әзірлеген: Н. Мәтбек. -374 бет.
17. Жолдасбеков М. Асыл арналар.-Алматы: Жазушы, 1990.
18. Гумилев Л. Көне түріктер.А.,1994.
19. Қоңыратбаев Ә. Көне мәдениет жазбалары.- Алматы: Жазушы, 1991.
20. Әдеби жәдігерлер. 1 том. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер.-Алматы: Санат, 2005
21. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – А. 1986.
22. Ақишев К.А. и др. Древний Отрар. – А. 1972.
23. Әбілғазы. Түрік шежіресі /аударған Б.Әбілқасымов/. – А. 1992.
24. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. Зерттеу. – А. 1989.
25. Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А. 1995.
26. Диваев Ә. Тарту. Зерттеу. – А. 1992.
27. Древности Казахстана. Сборник. – А. 1975.
28. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. – А. 1983.
29. Короғлы Х.Г. Огузский героический эпос. – М. 197
30. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – А. 1985.
31. Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности. – М-Л. 1979.
32. Сүйіншіәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – А. 1989.
33. Бертельс Е.Э. история персидско-таджикской литературы. //Соч. Т.І. – М.,1960.
34. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – А.,1973.

35. Келімбетов Н. Шығыстың классикалық поэзиясы және қазақ әдебиеті. – А.,1962.
36. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. Зерттеу. – А. 1989.
37. Бабырнама /қазақ тіліне аударған Б. Қожабекұлы/. – А. 1992.
38. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – А.,1991.
39. Барбосынова Қ.Т. Ежелгі дәуір әдебиеті. Электронды оқу ресурсы. Өскемен, 2017 ж.
40. Барбосынова Қ.Т. Көне түркі әдебиеті. Оқу-әдістемелік құрал. Өскемен, 2017 ж.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. «Жүсіп пен Зылиха» дастанының авторы:

- A) Ғали ақын
- B) Махмұт Бұлғари
- C) Мұхамедияр ақын
- D) Мавля Құли
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

2. Татар әдебиетіндегі діни-дидактикалық сарындағы шығарма:

- A) «Кесікбас»
- B) «Жүсіп пен Зылиха»
- C) «Жұмаққа жол»
- D) «Жомарттың сыйы»
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

3. XVII – XVIII ғасырлардағы татар әдебиетінің көрнекті өкілі:

- A) Мавля Құли
- B) Ғали ақын
- C) Мұхамедияр ақын
- D) Махмұт Бұлғари
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

4. «Үндістан мен Арабстанға саяхат» шығармасының авторы:

- A) Исмоил Ағанидің
- B) Мұхамедияр ақын
- C) Мавля Құли
- D) Махмұт Бұлғари
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

5. «Үндістан мен Арабстанға саяхат» шығармасы татар әдебиетіне қандай дәстүрді әкелді?

- A) саяхатнамалар
- B) назиралық үлгі
- C) діни-дидактикалық
- D) ағартушылық
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

6. XIX ғасырдағы татар әдебиетінде қай бағыт ерекше дамыды?

- A) ағартушы – демократиялық бағыт
- B) діни-дидактикалық
- C) ғылыми
- D) назиралық
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

7. Татардың «Шомбай» атты ертегісі қазақтың қай ертегісіне ұқсас?

- А) «Шық бермес Шығайбай мен Алдар көсе»
- В) Алдар көсе
- С) Керкұла атты Кендебай
- Д) Ер Төстік
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

8. Ноғайлы дәуіріндегі әдебиетке татар, қазақ әдебиеттерін жатқызған ғалымдар:

- А) Ш. Уәлиханов, С. Сейфуллин
- В) А. Байтұрсынов, Ы. Алтынсарин
- С) Ә. Дербісалин, С. Қасқабасов
- Д) М. Әуезов, С. Мұқанов
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

9. Қазақ, татар халықтарына ортақ шығарма:

- А) Алпамыс батыр
- В) Алдар Көсе
- С) Қамбар батыр
- Д) Қабанбай батыр

10. Қазақ, татар халықтарына ортақ лиро-эпостық жыр:

- А) Қозы Көрпеш-Баян Сұлу
- В) Бозжігіт
- С) Жиренше шешен мен Қарашаш Сұлу
- Д) Ер Көкше
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

11. Загир Бигеев, Ғабдірахман Ильяси шығармаларындағы басты идея:

- А) гуманистік
- В) діни
- С) ғылыми
- Д) екі жастың арасындағы махаббат
- Д) Ер Көкше
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

12. «Сұлу Қадиша» романының авторы, татар әдебиетінің өкілі:

- А) Загир Бигеев
- В) Ғабдірахман Ильяси
- С) Мұхамедияр ақын
- Д) Мавля Құли
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

13. Татар прозасының негізін салушы:

- A) Қаюм Насыри
- B) Ғабдірахман Ильяси
- C) Загир Бигеев
- D) Мавля Құли
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

14. Татар реалистік әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі:

- A) Ғабдолла Тоқай
- B) Махмұт Бұлғари
- C) Загир Бигеев
- D) Мавля Құли
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

15. «Өлеңмен жазылған кішкене бір хикая», «Үш ақиқат» шығармаларының авторы:

- A) Ғабдолла Тоқай
- B) Мавля Құли
- C) Загир Бигеев
- D) Махмұт Бұлғари
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

16. XV ғасырдағы татар әдебиетінің көрнекті өкілі:

- A) Мұхамедияр ақын
- B) Мавля Құли
- C) Загир Бигеев
- D) Ғабдолла Тоқай
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

17. Татардың «Бай мен шаруа» деген ертегісі қазақтың қай ертегісіне ұқсас?

- A) «Хан мен тазша бала»
- B) «Шық бермес Шығайбай мен Алдар көсе»
- C) «Екі жалқау»
- D) «Бай баласы мен жарлы баласы»
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

18. «Сопыларға өсет» шығармасы қандай сарында жазылған:

- A) діни-дидактикалық
- B) ағартушы – демократиялық бағыт
- C) ғылыми
- D) назиралық
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

19. Ғали ақынның «Жүсіп пен Зылиха» дастаны қай кезеңде жазылған?

- A) XIII ғасырда
- B) XIV ғасырда
- C) XV ғасырда
- D) XVII ғасырда
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

20. Махмұт Бұлғаридің «Жұмаққа жол» шығармасы қай кезең әдебиетіне жатады?

- A) XIV ғасырда
- B) XIII ғасырда
- C) XV ғасырда
- D) XVII ғасырда
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

21. XV ғасырдағы татар әдебиетінің өкілі:

- A) Мұхамедияр ақын
- B) Махмұт Бұлғари
- C) Мавля Құли
- D) Шамсетдин Заки
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

22. «Үндістан мен Арабстанға саяхат» шығармасы қай дәуір әдебиетіне тән

- A) XVIII ғасыр
- B) XIII ғасырда
- C) XV ғасырда
- D) XVII ғасырда
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

23. Татар әдебиетіне жаңа форма - «саяхатнамалар» жазу дәстүрін әкелген қаламгер:

- A) Исмоил Ағани
- B) Шамсетдин Заки
- C) Мавля Құли
- D) Қаюм Насыри
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

24. XIII ғасырда жазылған Ғали ақынның туындысы:

- A) «Жүсіп пен Зылиха»
- B) «Жұмаққа жол»
- C) «Кесікбас»
- D) «Үш ақиқат»
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

25. XIII ғасырдағы татар әдебиетінің өкілі:

- A) Махмұт бұлғари
- B) Ғали ақын
- C) Исмоил ағани
- D) Қаюм насыри
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

26. Шығармаларын қазақ тілінде жазатын татар жазушысы:

- A) Машқар Гумеров
- B) Шамсетдин Заки
- C) Ғабдолла Тоқай
- D) Загир Бигеев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

27. «Ана мен бала», «Үш күн, үш түн», «Қос шынар», «Жоғалған кілт» әңгімелерінің авторы:

- A) Машқар Гумеров
- B) Шамсетдин Заки
- C) Ғабдолла Тоқай
- D) Загир Бигеев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

28. Шығармаларын қазақ тілінде жазатын татар жазушысы:

- A) Баязитов Саид
- B) Шамсетдин Заки
- C) Ғабдолла Тоқай
- D) Загир Бигеев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

29. Ы.Алтынсаринмен таныс болған татар жазушысы, педагог:

- A) Қаюм Насыри
- B) Ғали ақын
- C) Махмұт Бұлғари
- D) Загир Бигеев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

30. Кеңес Одағы батыры атанған, Ленин сыйлығының иегері, «Қызыл гүл» атты жас коммунист ұйымын ашқан татар ақыны:

- A) Мұса Жәлил
- B) Машқар Гумеров
- C) Баязитов Саид
- D) Карим Фатых
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

31. Қазан қаласындағы алғашқы сатиралық баспасөз органы – «Яшен» журналының авторы, татар ақыны:

- А) Ғабдолла Тоқай
- В) Машқар Гумеров
- С) Баязитов Саид
- Д) Карим Фатых
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

32. «Шындық пен өтірік», «Көңіл жұлдызы», «Махаббатқа түсінік» шығармаларының авторы:

- А) Ғабдолла Тоқай
- В) Машқар Гумеров
- С) Баязитов Саид
- Д) Карим Фатых
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

33. XIX ғасырда, татар әдбиетінде ағартушы-демократиялық бағытты қалыптастырушылар:

- А) Әбунасыр Курсави, Қаюм Насыри
- В) Ғабдолла Тоқай, Машқар Гумеров
- С) Баязитов Саид, Карим Фатых
- Д) А) Мұса Жәлил
- В) Машқар Гумеров
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

34. Ғабдолла Тоқайдың шығармасы:

- А) «Үш күн, үш түн»
- В) «Жүсіп пен Зылиха»
- С) «Тазша бала»
- Д) «Жұмаққа жол»
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

35. Діни-дидактикалық сарындағы шығарма:

- А) «Кесікбас»
- В) «Жүсіп пен Зылиха»
- С) «Ана мен бала»
- Д) Үш күн, үш түн»
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

36. «Біздің қаланың сырлары» (1911), «Банкрот» (1912) т.б. драматургиялық шығармаларының авторы:

- А) Камал Ғалиасқар Камалетдинов
- В) Фатхи Бурнаш
- С) Мұса Жәлил

Д) Ахмед Сафаұлы Фаизи

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

37. «Көкшетау далаларында» романы, «Түн қызы» әңгімелер жинағының авторы, татар ақыны, жазушы:

А) Салахов Ибраһим

В) Фатхи Бурнаш

С) Мұса Жәлел

Д) Ахмед Сафаұлы Фаизи

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

38. «Шық бермес Шығайбай мен Алдар көсе» ертегісіне ұқсас татар ертегісі:

А) «Шомбай»

В) «Екі жалқау»

С) «Ағайындардың қаз бөлгені»

Д) «Тапқыш»

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

39. Ноғайлы әдебиетіне қай елдердің әдебиеті жатады?

А) қазақ, татар

В) татар, қырғыз

С) түркімен, түрік

Д) азербайжан, өзбек

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

40. Қазақ пен татар әдебиеті арасындағы ұқсастықты айтқан ғалымдар:

А) С.Сейфуллин, Ш.Уәлиханов

В) Ы.Алтынсарин, С.Мұқанов

С) Ә.Дербісалин, С.Қирабаев

Д) С.Қасқабасов, С.Мұқанов

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

41. Башқұрт халқының шығармашылық жанры:

А) Жырлар мен ертегілер, аңыз-әңгімелер, жұмбақтар, өлеңдер (салттық пен лирикалық), байттар мен мунажаттар және т.б.;

В) Жырлар мен ертегілер, аңыз-әңгімелер, жұмбақтар, өлеңдер (салттық пен лирикалық);

С) Тек қана жырлар мен ертегілер;

Д) Жырлар мен ертегілерсіз аңыз-әңгімелер, жұмбақтар, өлеңдер (салттық пен лирикалық), байттар мен мунажаттар және т.б.;

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

42. «Орал-батыр», «Ақбузат», «Заятуляк пен Хыухылу», үй малы туралы аңыздар «Қара-юрга» («Қара жорға»), «Акхак-кола», «Конгур-буга»

(«Қоңыр бұқа») шығармалары қай уақыттан бастап башқұрттардың арасында тарады:

- А) XVI ғ. ортасында;
- В) XXII ғ. аяғында;
- С) XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында;
- Д) XX ғ. басында;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

43. Башқұрттардың ұлттық өлең (йыр) жанрларының арасында қандай күй маңызды орын алады:

- А) Кыска-кюй;
- В) Жау төбе күйі;
- С) Созылмалы күй;
- Д) Узун-кюй;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

44. Әуезді, сырлы, шерлі, әнмен айтылатын «Салауат», «Азамат», «Орал» сияқты тарихи жырлар, «Зұлхиза», «Шаура» секілді аңыздар қашан шықты?

- А) XVI ғ. ортасында;
- В) XVI I-XIX ғасырда;
- С) XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында;
- Д) XX ғ. басында;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

45. Башқұрттарда басқа түркі халқының фольклорындағы басты кейіпкерлер қай кезеңнен бастап кеңінен тарады? («Алпамыш пен Барсынхылу», «Кузыкурпяс пен Маянхылу» және т.б.):

- А) XVI ғ. ортасында;
- В) XXII ғ. аяғында;
- С) XV ғ. аяғы мен XVI ғ. басында;
- Д) XX ғ. басында;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

46. Қай күйде башқұрт халқының ұлттық мінезі терең және де жан-жақты берілген?

- А) Кыска-кюй;
- В) Жау төбе күйі;
- С) Созылмалы күй;
- Д) Узун-кюй;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

47. Ауыз әдебиетінде форма жағынан ерекше жетілген қандай жанр:

- А) Қобайыр жанры;

- В) Қобайжыр жанры;
- С) фальклор;
- Д) халық поэзиясы;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

48. Башқұрт әдебиетінің тарихындағы әйгілі есім:

- А)Талгат Юлаев;
- В)Салауат Юлаев;
- С) Низами Гянджевинин;
- Д) Масиха Ширвани;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

49. Башқұрт жазба әдебиеті қашан қалыптасты?

- А)Ұлы Отан соғысынан кейін;
- В) Октябрь революциясынан кейін;
- С) Азамат соғысынан кейін;
- Д) Ашаршылық жылдарынан кейін;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

50. Діни уағызда шығармалар жазған Т. Ялсыгул (1787-1838), Ә. Қарғалы (1784-1825), Г. Салихов (1794-1867), Ш. Заки (1825-1865), Ғ. Сокрый (1826-1889) секілді ақындар:

- А)Мистика, софизм шырмауында қалып қойды;
- В) Бірлесіп кітап жазды;
- С) Соғысқа аттанды;
- Д)Мистика шырмауында қалып қойды;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

51. XIX ғасырдың 2-жартысында башқұрт әдебиетінде қандай бағыт ерекше дами бастады?

- А)Шығармашылық;
- В) Ағартушылық;
- С) Фальклорлық;
- Д)Әдеби;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

52. 1897 ж. шыққан «Жәдігер» жинағында ғылыми еңбектері мен өлеңдері топталған ақын:

- А)С. Құдаштың;
- В) Ш. Бабичтің;
- С)М. Ғафуридің;
- Д)М. Үмітбаевтың;
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

53. Мәжит Ғафуридің жырлары:

- A) «Қызыл ту», «Еңбекші», «Татар жігітіне»;
- B) «Октябрь», «Аттан, жігіт», «Майсара»;
- C) «Халыққа арнау», «Майсара»;
- D) «Қызыл әскер», «Айтшы»;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

54. Башқұрт әдебиетінде халық өмірінің әр түрлі кезеңін бейнелейтін реалистік проза:

- A) 40-жылдарда;
- B) 30-жылдарда;
- C) 50-жылдарда;
- D) 60-жылдарда;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

55. А. Тагировтың романдары:

- A) «Қос қайың», «Жағдайға орай», «Қан»;
- B) «Кедей», «Башмақшы», «Таңшолпан»;
- C) «Алма», «Бақыт заңы», «Республика жырлайды»;
- D) «Солдаттар», «Қызыл гвардияшылар», «Қызыл әскерлер»;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

56. Көрнекті ақын әрі драматург Мұстай Кәрімнің қай пьесасы қазақ сахнасында көп жылдар бойы қойылды?

- A) «Ай тұтылған түн»;
- B) «Таңшолпан»;
- C) «Бақыт заңы»;
- D) «Солдаттар»;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

57. М.Әуезовтің қай шығармаласы башқұрт тілінде жарық көрді?

- A) «Уақыт және әдебиет»;
- B) «Абай» эпопеясы;
- C) «Абайтану оқулары»;
- D) «Солдаттар»;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

58. Б. Майлин мен С. Мұқанов башқұрттың қай ақынымен тығыз шығармашылық байланыста болды:

- A) С. Құдашпен;
- B) Ш. Бабичпен;
- C) М. Ғафуримен;
- D) М. Үмітбаевпен;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

59. Өзербайжан халқы ауыз әдебиетінің тұрмыс-салтқа байланысты дастандары:

- A) «Қызыл ту», «Ант», «Еңбекші», «Татар жігітіне»;
- B) «Ашығ-Гариб», «Шаһ-Исмаил», «Асли мен Керем», «Кероглы»;
- C) «Аттан, жігіт», «Майсара»;
- D) «Алма» пьесалары, «Бақыт заңы», «Республика жырлайды»;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

60. Өзербайжан әдебиеті қашан қалыптасты?

- A) б.з.б.V-IV;
- B) б.з.б. VII-VI;
- C) б.з.б.VIII-VII;
- D) б.з.б. X-IX;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

61. Өзербайжан әдебиетіндегі көне шығармалардың бірі:

- A) «Авеста» (ескі қол жазбалар кітабы);
- B) «Диуани» (ескі қол жазбалар кітабы);
- C) «Ертегі» (ескі қол жазбалар кітабы);
- D) «Хуруфизм» (ескі қол жазбалар кітабы);
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

62. Өзербайжан классикалық әдебиетінің негізін қалаған кім?

- A) Мұстай Кәрім;
- B) Фатали Ахундов;
- C) Низами Ганджауи;
- D) Ерші Жүсіп;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

63. «Жеті ару» дастанында қай ақын мемлекетті қашанда әділ, парасатты, білімді, мейірімді, қарапайым халыққа жаны ашитын адам басқаруы керек деген идеяны ұсынады?

- A) Мұстай Кәрім;
- B) Мәжит Ғафури;
- C) Низами Ганджауи;
- D) Ерші Жүсіп;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

64. Өзербайжанның реалистік әдебиеті мен драматургиясының негізін қалаған қаламгер, ағартушы, ойшыл философ:

- A) Мұстай Кәрім;
- B) Фатали Ахундов;
- C) Мәжит Ғафури;

- D) Ерші Жүсіп;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

65. «Мемлекеттің «игі жақсылары» және Ерші Жүсіп туралы хикая» деген шығарманың авторы:

- A) М.Ф. Ахунов;
- B) Ш. Бабич;
- C)М. Ғафури;
- D)М. Үмітбаев;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

66. 1955 жылы Әзербайжанда қазақтың қай ақынының туғанына 110 жыл, 1965 жылы 120 жыл толу тойлары атап өтілді?

- A) А. Құнанбаевтың;
- B) М.Әуезовтің;
- C)Ш.Уалихановтың;
- D)М. Үмітбаевтың;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

67. Абай шығармашылығының Шығыс әдебиетіне ықпалы жөнінде қай профессордың «Советтік Шығыс әдебиетіндегі реализм» атты кітабында кеңінен айтылған?

- A) М.Ф. Ахуновтың;
- B) Ш. Бабичтің;
- C)А. А. Гаджиевтың;
- D)М. Үмітбаевтың;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

68. «Тарихи және географиялық жағдайына қарай Шығыс пен Батыстың аралығына орналасқан Әзербайжан ежелден-ақ көптеген елдермен, халықтармен – урарттармен, вавилондықтармен, ассириліктермен, ирандықтармен және басқа елдермен байланыста болды. Сол ерте кездегі саяси, экономикалық және мәдени байланыстары мықты «Отты елдер» Әзербайжанды әлемдік орбитаға, әсіресе шығыс мәдениетіне тартты» деген пікірдің авторы:

- A) Академик Мамед Атжар;
- B)Ғалым-зерттеуші Панах Халилов;
- C)Драматург Мұстай Кәрім;
- D)Ақын Низами Ганджауи;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

69. Әзірбайжанда тілінде әдебиет қай кезден бастап пайда болды?

- A)XIII ғ.;
- B) XXII ғ.;

- C) XV ғ.;
- D) XX ғ.;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

70. Әзірбайжанда лирикалық өлеңдер жанрын (диуан) қалдырған ірі ақын:

- A) Мамед Атжар;
- B) Панах Халилов;
- C) Мұстай Кәрім;
- D) Имадеддин Несими;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

71. Әзірбайжанда махаббат тақырыбына жазылған лирика қай кезеңнен бастап кеңінен өріс алды?

- A) XIII ғ.;
- B) XXII ғ.;
- C) XV ғ.;
- D) XX ғ.;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

72. Әзірбайжандағы «Ләйлі-Мәжнүн» атты романтикалық поэманың авторы:

- A) Мұхаммед Физули;
- B) Панах Халилов;
- C) Мұстай Кәрім;
- D) Имадеддин Несими;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

73. XVII ғасырда қай елдің шабуылдарының ықпалымен Әзірбайжанның жазба әдебиеті біраз тежеліп, халықтық дастандар кең таралды?

- A) Түрік елінің;
- B) Орыс елінің;
- C) Қырғыз елінің;
- D) Башқұрт елінің;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

74. XVIII ғасырда екі үлкен ақын Видади мен Вагиф халық поэзиясының әсерімен әдебиеттегі қандай бағытты дамытты?

- A) Дәріптеу;
- B) Ағартушылық;
- C) Саяси;
- D) Демократиялық;
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

75. XIX ғасырдағы әзірбайжанның қай сатирик ақындары патша шенеуніктері мен жергілікті озбырларды сынады?

А) Касумбек Закир мен Селд Азим Шируани;

В) Мәжит Ғафури мен Д. Юлтый;

С) Мұстай Кәрім мен С. Құдаш;

Д) Мұстай Кәрім мен Мәжит Ғафури;

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

76. Сатира дәстүрін дамытуда Ж.Мамедкулизаде шығарған қандай журналдың үлкен маңызы болды?

А) «Алтын масағы»;

В) «Молла Насреддин»;

С) «Башмақшы»;

Д) «Жағдайға орай»;

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

77. «Тұманды Тавриз» романының авторы:

А) М.Ордубады;

В) Панах Халилов;

С) Мұстай Кәрім;

Д) Имадеддин Несими;

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

78. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Горький шығармаларын аударған әзірбайжан ақыны:

А) М.Ордубады;

В) Панах Халилов;

С) Аббас Сиххат;

Д) Имадеддин Несими;

Е) Барлық жауаптар дұрыс.

79. Халықтың ауыз әдебиетін зерттейтін ғылым қалай аталады?

А. Фольклор

В. Мифтік теория

С. Фольклористика

Д. Сөз өнері

Е. Қазақтың жыры

80. Ауыз әдебиетін әуел баста кімдер ойлап шығарған ?

А. Зерттеуші

В. Жеке адамдар

С. Ғалым

Д. Көпшілік

Е. Халық

81. Ауыз әдебиеті халықтың ерте замандағы ой-санасының жемісі деп көрсететін орыс халқының ұлы сыншысы кім ?

А. И.А.Левшин

В. В.Даль

С. В.Радлов

Д. В. Г. Белинский

Е.Э.Мейер

82. Өткен ғасырдың орта шенінде “Мифтік теория” дегенді ойлап шығарған кімдер?.

А. Халық

В. Батыс Европада, Рссейде ауыз әдебиетін зерттеген буржуазияшыл ғалымдар

С. Халық ауыз әдебиетін зерттеушілер

Д. Орыс зерттеушілері

Е.Сыншылар

83. Орыстың батырлар жыры монғол басқыншыларының шабуылына байланысты туды деп қарастыратын ғалым:

А. В.Ф.Миллер

В. В. Г. Белинский

С. И.А.Левшин

Д. В.Радлов

Е.Э.Мейер

84. Қазақ ауыз әдебиетінің қай кезде қандай жанры пайда болғандығы ғылымда дәлелденді ме?

А. Толық талданды

В. Ғалымдар бірден дәлелдеді

С. Толық дәлелденді

Д. Әлі күнге дейін дәлелденбей келеді

Е.Дәлелденді

85. «Ауыз әдебиеті дінге, діни ұғымдарға, әр түрлі мифтерге байланысты туды және ауыз әдебиетінің алғашқы кейіпкерлері құдайлар болды» деп айтқан қай ғалымдар?

А. В.Ф.Миллер, В. Г. Белинский

В. В. Г. Белинский, А. Н. Афанасьев

С. Ф. И. Буслаев, 0. Ф. Миллер, А. Н. Афанасьев

Д. И.А.Левшин, Ф. И. Буслаев

Е. Э.Мейер, А. Н. Афанасьев,В.Ф.Миллер

86. “Мифтік теорияны” жақтаушылар экономиканың, қоғам өмірінің ілгерілеп дамуына қарай ертедегі мифтік ұғымдар да, наным-сенімдер де

өзгеріп, жаңарып отыратынын және олардың жоғалатынын мойындады ма?

- А. Мойындады
- В. Түсінбеді
- С. Мойындамады және мойындағысы келмеді.
- Д. Жартылай мойындады
- Е. Жауабы жоқ

87. “Әдебиеттің түрлері” мақаласында ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасында елеулі айырмашылықтар барлығын көрсеткен орыс ғалымы?

- А. А. Н. Афанасьев
- В. В. Г. Белинский
- С. Д. И.А.Левшин
- Д. В.Ф.Миллер
- Е. Ф. И. Буслаев

88. “Адрессіз хат” дейтін еңбегінде ауыз әдебиетіндегі сюжет ұқсастықтарын халықтардың тұрмыс-тіршілік, шаруашылық, қоғамдық жағдайларының ұқсастығынан іздеген ғалым:

- А. А. Н. Афанасьев
- В. В. Г. Белинский
- С. Г. В. Плеханов
- Д. В.Ф.Миллер
- Е. Ф. И. Буслаев

89. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері ұлттық әдебиетке тікелей қатысты қанша мәселенің басын ашып берді?

- А. 2 түрлі мәселе
- В. 3 түрлі мәселе
- С. 4 түрлі мәселе
- Д. 5 түрлі мәселе
- Е. Ашпады

90. Түрік қағандығы құлағаннан кейін түркі тілді тайпалардың мәдениеті, өнері, әдебиеті және тілінің тарихи дамуы мен өркендеуінің негізгі орталығы болған кімдер?

- А. Араб
- В. Түрік халқы
- С. Қазақ даласы
- Д. Қырғыз халқы
- Е. Өзбек

91. Қай кезде әр түрлі саяси оқиғаларға байланысты қазақ жеріне аяқ басқан өзге ұлт өкілдері тұрақтап қала бастады?

- А. 19 ғасырдың 2-жартысынан бастап
- В. 18 ғасырдың 2-жартысынан бастап
- С. 20 ғасырдың 1-жартысынан бастап
- Д. 20 ғасырдың 2-жартысынан бастап
- Е. 19 ғасырдың 1-жартысынан бастап

92. Қазақстан Жазушылар Одағы құрамында орыс әдебиеті секциясы нешінші жылдан жұмыс істей бастады?

- А. 1931 жылдан
- В. 1934 жылдан
- С. 1932 жылдан
- Д. 1933 жылдан
- Е. 1935 жылдан

93. (1976) Ә.Жангелдин басқарған отрядтың шөл дала арқылы өткен ерлік жорығы баяндалатын романның аты?

- А. Ә. Нұрпейісов «Қан мен тер»
- В. Ғ. Мүсірепов «Оянған өлке»
- С. И. Щеголихиннің «Қарлы бұрқасын»
- Д. В. Ванюшин «Тірек нүктесі
- Е. Г. Свиридовтың «Жанкешті сапар»

94. Қай романда Жангелдиннің бейнесі айқынырақ әрі жан-жақты сомдалды?

- А. М. Симашко «Комиссар Жангелдин»
- В. Шуховтың «Күн келбеті»
- С. В. Ванюшиннің «Тірек нүктесі»
- Д. Г. Черноголовинаның «Тәуекел аймағы» романы
- Е. Дм. Снегин «Таңертең және талтүс»

95. Қазақстан Жазушылар Одағында корей әдебиеті секциясы нешінші жылы ашылды?

- А. 1978 ж
- В. 1974 ж
- С. 1975 ж
- Д. 1976 ж
- Е. 1977 ж

96. Қазақстан Жазушылар Одағы жанынан ұйғыр секциясы нешінші жылы ұйымдастырылды?

- А. 1935 ж.
- В. 1934 ж.
- С. 1933 ж.
- Д. 1932 ж.
- Е. 1931 ж.

97. 1920-жылдардағы Қазақстанның тарихи-әлеуметтік жағдайы суреттелген роман?

А. И.Шуховтың “Қасірет белдеуі”

В. В.Ванюшиннің “Тірек нүктесі”

С. Н.Анов “Ән қанатында” романында

Д. И.Щеголихин “Қарлы бұрқасын” романы

Е. Г.Свиридов “Жанкешті сапар” романы

98. Қазақтың батыр қызы Ә.Молдағұловаға арналған “Әлия” атты поэмасы (1969 ж. корей тілінде), корей патриоттарының күресін бейнелеуге арналған “Жүз елу мың вонның ісі” романының авторы кім?

А. Ким Дюн

В. Дм.Снегин

С. Г.Бельгерге

Д. З. Сәмәди

Е. Н.Ваккер

99. «Таңғажайып перизатым, Нұр жүзінде қап-қара мең. Ақ қағазға жазған хатқа, Қоя қойған ноқатпен тең» ,- деп жырлаған кім?

А.Абай

В. Науаи

С. Фзули

Д. Шәмси

Е. Сәйхали

100. «Мәт - қасың, тәштит - кірпік, секін - көзің»,- деген жолдардың авторы кім?

А. Фзули

В. Науаи

С. Абай

Д. Шәмси

Е. Сәйхали

101. Науаидың «Хайратул - аброр» дастанындағы дінге сенумен қатар адамның құдіреттілігі, өз бақыты үшін күресі, қара басы емес, халықтың қамын ойлау парызы, оқу-білім, еңбек, махаббат жайындағы ұғымдары кімнің шығармаларының идеясымен сабақтас?

А. Фзули

В. Сәйхали

С. Абай

Д. Шәмси

Е. Науаи

102. Баласы Ақылбайға Науаидың «Сабғай сайера» («Хамсаның» төртінші дастаны «Жеті көзбе») желісімен жаздырған хикаясы?

- А. Сабғай сайера
- В. «Бабырнама»
- С. Хайратул - аброр
- Д.«Жаррақ»
- Е. «Жеті көзбе»)

103. Орта ғасырларда Шығыстың ірі шайырлары түркі тілін қораш санап, шығармаларын қай тілдерде жазды?

- А. болгар
- В.араб-парсы
- С. француз
- Д. қытай
- Е.Ағылшын

104. Абайдың философиялық өсиет-ғазелдерінен де, надандықты, озбырлықты шенеген сын-сықақ өлеңдерінен де кімнің сарынын аңғаруға болады?

- А. Сәйхали
- В.Шәмси
- С. Науаи
- Д.Фзули
- Е.Шәкәрім

105. Науаи ғазелдеріне еліктеп ғашықтық өлеңдер жазған ақын?

- А. Фзули
- В.Шәмси
- С. Науаи
- Д.Сәйхали
- Е. Абай

106. Тұңғыш рет өз ұлтының тілінде шығарма жазған ақын?

- А. Фзули
- В.Шәмси
- С. Сәйхали
- Д.Науаи
- Е. Абай

107. Абай медреседе оқып жүрген кезде жазған тырнақалды өлеңдерінің бірінде Шығыстың әйгілі ақындарымен қатар өзбек әдебиетінің классигі ретінде кімнің есімін ардақтап ауызға алады?

- А. Фзули
- В.Шәмси
- С. Науаи

Д.Сәйхали
Е. Абай

108. «Біз әуелден өзбек жұртымен аталас едік» деп, «Сарт - садағам, өзбек - өз ағам» деген аталы сөздің мән- мағынасын екі халықтың тарихи тұтастығымен байланыстыра түсіндірген кім?

А. Абай
В.Шәмси
С. Науаи
Д.Сәйхали
Е. Фзули

109. Абай өлеңдері өзбек тіліне нешінші жылдан бастап аударыла бастады?

А.1918
В. 1920
С. 1919
Д. 1917
Е. 1921

110. «Абай ата» деген арнау өлеңінде қазақтың ұлы перзентіне деген өзбек халқының ілтипатын паш еткен кім?

А. Фзули
В. Науаи
С. Міртөмір
Д. Шәмси
Е. Сәйхали

111. Абайдың туғанына 100, 125 жыл толуы қай қалада салтанатпен атап өтілді.

А. Кызылорда
В. Семей
С. Ташкент
Д. Караганды
Е. Павлодар

112. Абайды өзбек халқына танытуда кімнің шығармаларының мәні зор болды?

А. М. Әуезов
В. І.Жансүгіров
С. С.Кобеев
Д. С.Сейфуллин
Е. Б.Майлин

113. Ғиратта өнер-білімнің бірталай өрістеген дәуірі қай ғасыр ?

- А. 14-ғасырдың орта кезі
- В. 16-ғасырдың орта кезі
- С. 18-ғасырдың орта кезі
- Д. 15-ғасырдың орта кезі
- Е. 13-ғасырдың орта кезі

114. Түркімен «Китаб Дәдәм Қорқуд» («Қорқыт ата кітабы») қай ғасырда жарыққа шықты?

- А) XVI ғасырда
- В) XI ғасырда
- С) XV ғасырда
- Д) XVII ғасырда
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

115. «Китаб Дәдәм Қорқуд» («Қорқыт ата кітабы») неше жырдан тұрады?

- А) 12 жырдан
- В) 11 жырдан
- С) 10 жырдан
- Д) 13 жырдан
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

116. «Китаб Дәдәм Қорқуд» («Қорқыт ата кітабы») элементтері қай жырда кездеседі?

- А) «Кероглы»
- В) «Алпамыс батыр»
- С) «Ер Тарғын»
- Д) «Томирис»
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

117. Ертедегі Түркімен ақындары шығармаларын қай тілде жазған?

- А) парсы
- В) түркімен
- С) түрік
- Д) қазақ
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

118. Шығармаларын парсы тілінде жазған ақын:

- А) Мырза Бархудар Түркмен
- В) Ата Қауштутов
- С) Ч. Аширов
- Д) Ш. Кекілов
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

119. Шығармаларын шағатай тілінде жазған ақын:

- A) Азади
- B) Мырза Бархудар
- C) Саид Насмий
- D) Ч. Аширов
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

120. «Кероглы» қай дәуір әдебиетіне тән?

- A) XVI ғ.
- B) XVII ғ.
- C) XIVғ.
- D) XVIII ғ.
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

121. XVI ғ. түркімен әдебиетінің көрнекті өкілі:

- A) Хилали Чағатай
- B) Азади
- C) Саид Насмий
- D) Ш. Кекілов
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

122. Түркімен жазба әдебиетінің алғашқы ірі өкілдері:

- A) Бурхониддин Сивосий мен Саид Насмий
- B) Хилали Чағатай, Азади
- C) Саид Насмий, Ш. Кекілов
- D) Мырза Бархудар, Саид Насмий
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

123. XVIII ғасырда өмір сүрген түркімен әдебиетінің өкілі:

- A) Андалиб
- B) Мақтымқұлы
- C) Саид Насмий
- D) Бархудар Түркмен
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

124. Әлішер Науаи жазған «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын түркіменше жырлаған:

- A) Ғариб Андалиб
- B) Азади
- C) Мырза Бархудар
- D) Саид Насмий
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

125. Түркімен әдебиетінде ақындар айтысының жазбаша түрін қай айтыстан байқауға болады?

- A) Мақтымқұлы мен Дурды – Шаһирдің
- B) Ғариб Андалиб пен Азадидің
- C) Мырза Бархудар мен Зелилидің
- D) Мақтымқұлы мен Андалибтің
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

126. Түркімен әдебиетінде тұңғыш рет өлеңнің «гошпа» (төрттаған) түрін жазып, аруз өлшемін қолданған ақын:

- A) Мақтымқұлы
- B) Дурды – Шаһир
- C) Ғариб Андалиб
- D) Зелили
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

127. XIX ғасырда түркімен лирикасының белгілі өкілі Молланепес (1810-62) шығыс сюжеті негізінде қай шығарманы жазды?

- A) «Таһир мен Зуһра
- B) «Жүсіп пен Зылиха»
- C) «Ғариб пен Санам»
- D) «Ләйлі-Мәжнүн»
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

128. «Әдет құрбандығы» (1932) шығармасының авторы:

- A) Берді Кербаббаев
- B) Аман-Дурды Аламышев
- C) Якуб Насырлы
- D) Ағахан Дурдыев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

129. «Сона» (1932) шығармасының авторы:

- A) Аман-Дурды Аламышев
- B) Берді Кербаббаев
- C) Якуб Насырлы
- D) Ағахан Дурдыев
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

130. «Сона» (1932) шығармасының идеясы:

- A) Әйел теңдігі
- B) Халықтар достығы
- C) Махаббат
- D) Достық
- E) Барлық жауаптар дұрыс.

131. 1925 жылы жазылған «25 жылдан соң» повесінің авторы:

- А) Якуб Насырлы
- В) Аман-Дурды Аламышев
- С) Ағахан Дурдыев
- Д) Берді Кербабаев
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

132. Б. Кербабаевтың «Айна мен Артық» (1936) романының басты тақырыбы:

- А) тарихи
- В) азаматтық
- С) махаббат
- Д) достық
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

133. Түркімен әдебиетінде новелла жанрын қалыптастырушы:

- А) Н. Сарыханов
- В) Ағахан Дурдыев
- С) Берді Кербабаев
- Д) Якуб Насырлы
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

134. Якуб Насырлының 1925 жылы жазылған повесі:

- А) «25 жылдан соң»
- В) «Сона»
- С) «Әдет құрбандығы»
- Д) «Таһир мен Зүһра
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

135. Түркіменстанда Жазушылар Одағы қашан құрылды?

- А) 1934 жылы
- В) 1944 жылы
- С) 1954 жылы
- Д) 1964 жылы
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

136. Қ. Сейтліевтің «Жақан» пьесасының тақырыбы:

- А) Жаңа еңбек, интеллигенттер өмірі
- В) Индустрияландыру
- С) Азамат соғысы
- Д) Оқу-білімге шақыру
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

137. «Ақ алтынды аймақтың Айсолтаны» (1952) повесі, «Алып адым» (1-2-кітап, 1962-63) романының авторы:

- А) Б. Кербабаев
- В) В) Ағахан Дурдыев
- С) Берді Кербабаев
- Д) Якуб Насырлы
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

138. «Таһир мен Зуһра» шығармасы қай дәстүр негізінде жазылған:

- А) Шығыстық үлгі
- В) Батыстық үлгі
- С) Діни
- Д) Ағартушылық
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

139. Б. Кербабаевтың тарихи тақырыпта жазылған шығармасы:

- А) «Айна мен Артық»
- В) «Таһир мен Зуһра»
- С) «Жақан»
- Д) «Ақ алтынды аймақтың Айсолтаны»
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

140. 1932 жылы әйел теңдігі тақырыбында жазылған шығарма:

- А) «Сона»
- В) «Жақан»
- С) «Айна мен Артық»
- Д) «Таһир мен Зухра»
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

141. Азади шығармаларын қай тілде жазған?

- А) Шағатай тілінде
- В) Парсы тілінде
- С) Түрік тілінде
- Д) Түркімен тілінде
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

142. Мырза Бархудар Түркмен шығармаларын қай тілде жазған:

- А) Парсы тілінде
- В) Түркімен тілінде
- С) Түрік тілінде
- Д) Түркімен тілінде
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

143. XVI ғасырда жарық көрген кітап

- А) Қорқыт Ата кітабы
- В) Алпамыс батыр

- С) Жүсіп пен Зылиха
- Д) Көроғлы
- Е) Барлық жауаптар дұрыс.

МАЗМУНЫ

Қырғыз әдебиеті	4
Өзбек әдебиеті	12
Татар әдебиеті	25
Түркімен әдебиеті	34
Түрік әдебиеті	42
Ұйғыр әдебиеті	51
Әзірбайжан әдебиеті	56
Башқұрт әдебиеті	66
Семинар сабақтары	79
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	87
Тест сұрақтары	89

Рахимбаева Гаухар Кинятовна

Искакова Жазира Махсутовна

Түркі халықтарының әдебиеті
Оқу құралы

Басуға 17.10.2019 жылы қол қойылды. Қағазы көшірмелік.
Қаріп түрі «Таймс». Пішімі 60x84/16. Баспа табағы 7,2 бет.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс №104.
«Тұран-Астана» баспаханасында басылған.
Мекенжай: 010000, Нұр-Сұлтан қ., Ы.Дүкенұлы көшесі 29 үй.